

Őri Péter

Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon

Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900

Tanulmányunk a háztartáskialakítás módozatait (háztartás méret- és szerkezet) és a házasodás demográfiájának néhány alapkérdését (az első házasságkötés életkora, nem házasodók aránya) vizsgálja a vegyes etnikumú történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében, két időmetszetben (a 18. század 70-es, 80-as éveiben és a 19. század végén). Az elemzés 18. századra vonatkozó része a lélekösszeírások (*Conscriptio Animarum*) községsoros Pest megyei anyagát (1774–1783) és a II. József-féle népszámlálás adatait (1785) használja. A 19. századi rész pedig az 1890. évi népszámlálás községsoros adataira épül. Magyarázó változóként használjuk ezenkívül a józsefi kataszteri összeírás anyagát (1789), illetve az 1900-as népszámlálás felekezeti, nemzetiségi és foglalkozási adatait. A házasodás intenzitásának vizsgálatára pedig felhasználjuk a Klinger András és munkatársai által közreadott anyakönyvi gyűjtés adatait.¹

Célunk az, hogy az említett két időmetszetben elkülönítsük a háztartáski- alakítás és a házasodás alaptípusait egy sok tekintetben (etnikai, felekezeti, földrajzi, településtípus szerinti sokfélesége okán) reprezentatívnak tekinthető megye keretein belül. Mindkét időmetszetben a rendelkezésre álló községsoros adatok alapján, az ezekből képzett változók együttes figyelembevételével, többváltozós matematikai-statisztikai elemzés (klaszteranalízis) segítségével képzünk csoportokat a vizsgált településekből, amelyeket a háztartáskialakítás és a házasodási szokások alaptípusainak tekintünk. Alapkérdésünk az, hogy megragadható-e házasodási, háztartásszerkezeti rendszerek a vizsgált időpontokban és területen, a 18–19. századi Pest megyében.

A NEMZETKÖZI KUTATÁSOK TANULSÁGAI²

Azokban a társadalmakban, amelyekben a népességreprodukció nagyrészt a házasság intézményéhez kötődött, a házasodási szokások központi szerepet játszottak a népesedési viszonyok alakulásában. Nyilvánvaló, hogy a házasságban eltöltött idő hossza, illetve azoknak aránya, akik teljesen kimaradnak a reprodukció legális

¹ Pest Megyei Levéltár (PML) *Conscriptio Animarum* 1774–1783; Dányi–Dávid 1960; Központi Statisztikai Hivatal (KSH) *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1890. évi népszámlálásának községsoros adatai*; Népszámlálás 1900; Klinger 1972–84.

² Minderről lásd Őri 2003: 243–246.

kereteiből (a cölibátusban maradtak aránya) igen komoly hatással van a termékenységre: a becslések szerint az első házasság megkötésének átlagos korában két év különbség könnyen jelenthet egy szülésnyi különbséget.³ Malthus óta ismert a nupcialitás (házasodás) szerepe mint a rendelkezésre álló létfenntartási forrásokat meghaladó népességnövekedés elkerülésére szolgáló „megelőző fék,” amely elsősorban John Hajnal úttörő tanulmánya óta⁴ az érdeklődés homlokterében került. Hajnal a nupcialitás két eltérő mintáját rajzolta meg a 18–19. századra vonatkozóan: a nyugati vagy „európai” házassági mintát, amely a Szentpétervár–Trieszt vonaltól nyugatra érvényesült, és amelyre a nupcialitás alacsony foka volt jellemző (késői házasság, cölibátusban maradtak magas aránya), illetve a keleti, magas nupcialitású (korai és gyakorlatilag teljes körű házassággal jellemezhető) mintát.

A házasság geográfiajának megrajzolását követték az interpretációs kísérletek: a házassági mintákat (elsősorban a „nyugati”) megpróbálták egy komplex demográfiai rendszer elemeként értelmezni, feltárva összefüggéseit a háztartásszerkezettel, a földtulajdonlással, az örökösödési szokásokkal, a gazdálkodással, foglalkozási megoszlással.⁵ Ezzel összefüggésben a hetvenes évektől megerősödtek a család- és háztartásszerkezetre vonatkozó történeti összehasonlító vizsgálatok, megszületett az összehasonlítást szolgáló tipológia, a házassági szokások, háztartásszerkezet egységes modellé épült össze.⁶

Eszerint a nyugati típusra a késői házasságkötés (nők kb. 25 éves korukban vagy később, férfiak ennél is néhány évvel később kötik első házasságukat), a cölibátusban maradtak magas aránya (akár 10% felett), a késői házasságkötés előtti életciklushoz kötődő szolgaság elterjedtsége és speciális vonásai (arányuk a teljes népességben legalább 6–10%, nem házas fiatalok, akik csak átmenetileg, szerződés alapján kerülnek szolga státusba, a gazda háztartásában élnek, lényegében azonos társadalmi helyzetűnek számítanak), a házasságkötést követően a neolokális lakóhelyválasztás és természetesen a nukleáris családokból felépülő háztartások jellemzőek.⁷ A rendszer sajátja volt a preferenciális öröklés, a gazdaságot nem osztották fel az örökösök között, házasságot gyakorlatilag akkor

³ Livi-Bacci 1998: 100.

⁴ Hajnal 1965.

⁵ Livi-Bacci 1998: 99–107; Doveri 2000.

⁶ Laslett–Wall 1972; Hajnal 1982, 1983. A vonatkozó irodalom óriási, részletes áttekintése alól mentesítenek a korábbi és újabb összefoglaló művek, ismertetések. A Laslett-féle tipológiát ismerteti és alkalmazza több ízben Andorka Rudolf (1975, 2001; Andorka–Balázs–Kovács 2001.), Faragó Tamás (Andorka–Faragó 2001; Faragó 1985), Benda Gyula (2002a, 2002b). Szintén a Laslett-féle tipológiát alkalmazza, illetve kritikával illeti és módosítja: Pozsgai 2000; Heilig 2000. A nemzetközi irodalmat és a hazai eredményeket összefoglalja Granasztói 1982; Andorka–Faragó 2001; Faragó 1997, 2000a, 2001; Husz 2002; Pozsgai 2001a, 2001b. A családtörténet összefoglaló kézikönyve: Burguière et al. 1986. Hasznos külföldi összefoglalások: Osamu Saito 1996; Fauve–Chamoux–Wall 1997; Livi-Bacci 1998; Doveri 2000; Kertzer–Bargli 2001. A Hajnal-vonal problematikáját összefoglalja, az ezzel kapcsolatos irodalmat, vitákat bemutatja és a modellt érvényességét magyarországi adatok alapján teszteli: Faragó 2001.

⁷ Faragó 2001: 22–23.

lehetett kötni, ha valakinek lehetősége nyílt önálló egzisztenciát teremteni, akár öröklés, akár például földvásárlás, akár új területek művelés alá vonásával. A nem öröklő gyerekeket pénzben elégtették ki, elvándoroltak, esetleg birtokot vásároltak, szolgálatot vállaltak stb. Mindez magyarázza a nukleáris családi háztartások elterjedtségét, a késői házasodás, az életciklus szerinti szolgaság szokását, a nem házasodók magas arányát. A nupcialitás alacsony foka egy olyan rugalmas, a külső hatásokra érzékenyen reagáló rendszer jellemzője lett volna, amely a születéskorlátozás elterjedése előtt a nagy növekedési tartalékokat magában rejtő demográfiai rendszerben a reprodukció racionális szabályozását jelentette, annak hozzáigazítását a létfenntartás forrásaihoz. Ezt a demográfiai magatartásformát erősen értéktartalmú fogalmakkal írták le, a racionalizmus (késői házasodás), az individualizmus (a házasságkötés és az önálló háztartásalapítás összekapcsolása) terjedésével. Mindez eredeti nyugat-európai jelenség, hasonlóan az ipari kapitalizmushoz, sőt a két jelenség ok-okozati viszonyba is kerül: részben az alacsony nupcialitású rendszer biztosítja a mozgékony munkaerőtartalékot a modern ipar számára, részben a demográfiai magatartásban tetten érhető racionális viselkedésformák ugyanannak a mentalitásnak az elterjedését jelzik, amely a kapitalista üzleti kalkulációban is megnyilvánul, illetve amely annak előfeltétele. Így kapcsolódhat össze az interpretációkban a malthusianus viselkedés a weberi protestáns etikával, a késői házasság szokása a vállalkozói szellemmel,⁸ a modernizáció kezdetei a nyugat-európai házasodási mintával, tudniillik mindkettő célja ugyanaz, az emberi élet megnyújtása és jobb minőségűvé tétele.⁹

A kelet-európai (nagy családos) rendszert ellenben a korai házasodás, a házasságkötés után leggyakrabban a patrilocális lakóhelyválasztás, és ezzel együtt a több nukleáris családból álló háztartások gyakorisága jellemezné, ahol új háztartások akkor keletkeznek, ha a háztartásfő meghal, vagy ha a gazdaságot felosztják az örökösök között.¹⁰ A rendszernek fontos eleme az egyenlően osztó öröklés, maga a rendszer másként reagál a külső hatásokra, a házasságkötés életkorának vagy a házasodók arányának rugalmas változtatása helyett a nagycsaládos háztartások szívhatják fel a válságos helyzetekben vagy a demográfiai nyomás növekedése esetén fölöslegessé váló munkaerőt. Maga a rendszer mindebből következően sokkal kevésbé kedvez a modern ipari fejlődésnek, akár a mentalitásbeli sajátosságok, akár a rendelkezésre álló mozgékony munkaerő tekintetében.

A fenti modellek megalkotása nagymértékben ösztönözte a családtörténeti kutatásokat, alapjában kérdőjelezte meg a család és háztartás evolucionista történeti modelljét (miszerint a családok, illetve háztartások szerkezete a múltban bonyolult lett volna, és a fejlődés útja a bonyolulttól az egyszerű felé haladást jelentené), a tipológia létrehozása lehetővé tette a nemzetközi összehasonlító

⁸ Burguière 1972, 1974.

⁹ Ezt a szemléletet sok bírálat érte mint az európai (nyugati) politikai, gazdasági, kulturális fel-sőbbrendűséget, sőt hatalmi ambíciókat igazoló, alátámasztó diskurzust (lásd pl. Melegh 2002), egyfajta európai etnocentrizmust.

¹⁰ Faragó 2001: 23.

kutatásokat, amelyek révén a családtörténet, a demográfiai struktúrák és azok változásának története beépült a társadalomtörténetbe. Ugyanakkor a modelleket ért kritika is rendkívül szerteágazó. Ma aligha vonható kétségbe a nyugat-európai késői házasodás elterjedtsége, bár vannak fontos kivételek a Hajnal-vonaltól nyugatra: Finnország, Írország, Dél-Spanyolország és Dél-Itália.¹¹ A Hajnal-vonaltól keletre ugyanakkor valóban az ehhez képest korai házasodás szokása volt elterjedt, ezt igazolják a magyarországi kutatások is,¹² sőt a jelek szerint a nyugati modellhez tartozó, beköltöző német telepések is alkalmazkodnak a keleti modellhez ezen a téren: később házasodnak a többi magyarországi népcsoportnál, de lényegesen korábban, mint származási helyükön.¹³ Ami a nyugati és keleti házasodási, háztartásszerkezeti modellek többi elemét illeti, mára a kételyek – a mikrokutatások megsokasodásával – megerősödtek. Egységes modellről különösen olyan földrajzilag, gazdaságilag, kulturálisan rendkívül sokrétű ország, mint Franciaország esetében rendkívül kétséges beszélni, de általában véve Nyugat-Európa is igen nehezen tekinthető homogénnek ezen a téren.¹⁴ Úgy tűnik, hogy Franciaországban vagy Itáliában bőven lehet példákat találni az összetett családi háztartások és a késői házasság, vagy főleg Dél-Itáliában a korai házasságkötés és a nukleáris családok háztartások együttes előfordulására.¹⁵ Felmerült a Laslették által használt források problematikája, Laslett tipológiáját az adott népességről pillanatképet nyújtó összeírásokra építette, amely ráadásul nem biztos, hogy alkalmazható a mediterrán vagy a közép- és kelet-európai viszonyokra.¹⁶

A MAGYARORSZÁGI CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁSSZERKEZETI KUTATÁSOK¹⁷

Magyarországon a makroszintű kutatások részben igazolták a Hajnal-modell egyes elemeit, főleg a korai házasságkötést illetően, sőt annak relatív nemzetiségenkénti különbségei is igazodnak hozzá (későn házasodó németek, korán házasodó délszlávok). Ugyanakkor a kulturális, mentalitásbeli különbségekre építő magyarázatokat átszínezték a társadalmi és településtípus szerinti különbségek. Eszerint a házasodási szokásoknak, háztartáskialakítási módoknak az etnokulturális mintáin kívül volt egy sajátos városi, mezővárosi mintája is.¹⁸ A városi háztartások egyszerűbb szerkezetűek, magas a töredék családok vagy nem családok háztartások aránya, emellett magasabb mindkét nemnél az első házasságkötés életkora, nagyobb a nem házaso-

¹¹ Livi-Bacci 1998: 102.

¹² Faragó 2001: 34.

¹³ Faragó 1985: 95; Faragó 2001: 44; Husz 2002; Elter 2002: 162.

¹⁴ Fauve-Chamoux 1995 és Fauve-Chamoux–Wall 1997: 357.

¹⁵ Fauve-Chamoux–Wall 1997: 360.

¹⁶ Lutz Berkner kritikáját és a vonatkozó irodalmat ismerteti például Granasztói 1982. A Laslett-féle tipológia alkalmazhatóságával kapcsolatban lásd: Pozsgai 2000; Heilig 2000; Faragó 2001.

¹⁷ Lásd Óri 2003: 246–248. és Óri 2004: 226–231.

¹⁸ Faragó 2000a és 2000b; Melegh 2000; Benda 2002a és 2000b; Óri 2003, 2005.

dók aránya.¹⁹ Eszerint a „modernebb” mentalitással jellemezhető városi népesség viselkedése hasonlított a szintén „modernebb” mentalitást képviselő „nyugati” eredetű német népességére. Megjegyzendő azonban, hogy a városi sajátosságok ezen a téren a demográfiai okok (magas halandóság) és a munkaerő-szükséglet kiváltotta migrációnak és az ebből fakadó sajátos társadalmi viszonyoknak voltak köszönhetőek (az egyedülálló szolgál- és cselédnépességnek vagy a nagyvárosokban a 19. század második felétől az ipari munkásság magas arányának). A „nyugati” modell megjelenése Magyarországon azonban mindenképpen értelmezhető modernizációs jelenségként: „nyugati” és városi népességekhez köthető. Ezt igazolja a házasodási szokások változása is a 19. század folyamán: a házasságkötések intenzitásának csökkenése, a házasságkötési életkor kitolódása vagy a nem házasodók relatíve magas aránya jellegzetesen nagyvárosi, városi jelenség, amely lassan és fokozatosan terjed a falvak irányába.²⁰

Faragó Tamás ugyanakkor meggyőzően bizonyította, hogy a háztartások szerkezete bonyolultabbá vált a 19. század első felében, amely mögött az ország bizonyos területein a demográfiai növekedés következtében kialakult relatív túlnépesedés állhatott.²¹ Ugyanakkor világos lett, hogy a magyarországi népesség jelentős része (nemcsak a németek) nukleáris családi háztartásokban élt, legalábbis életének egy részében. Ez felvetette egy köztes régió lehetőségét a nyugati és keleti házasodási modell között, megfelelően az ország politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődésének, köztes helyzetének.²² Faragó Tamás utóbb – a lélekösszeírások, a józsefi népszámlálás és a 19. század eleji nem nemes összeírások megyei adatainak elemzésével – egy, a Hajnal-féle dichotóm modellnél bonyolultabb képet rajzolt meg.²³ Eszerint a határ a keleti és a nyugati típus között nem lehet éles, Magyarországon (de valószínűleg egész Közép-Európában) „keleti” és „nyugati” népességek, kulturális javak, család- és háztartáskialakítási stratégiák találkoznak, keverednek egymással, a régió madártávlatból köztesnek tűnő helyzetét éppen ez hozza létre. Az első házasság megkötésének életkora vagy a szolgaság jellemzői lényegében megyei szinten egy nyugat–kelet irányú átmenetet mutatnak, mintegy alacsonyabb szinten reprodukálva és keletebbre tolva a Hajnal-vonalat,²⁴ a háztartások bonyolultságának vizsgálata viszont megzavarja ezt a képet. Faragó Magyarország esetében az említett jelenségek együttes vizsgálata alapján a dichotómia helyett négy-öt típust vázolt fel: a nyugati határszélen előforduló „közép-európai nukleáris, illetve törzscsaládnak” nevezett változatot (nukleáris vagy törzscsaládos háztartások, viszonylag későbbi házasodás, szolgák magas aránya, etnikailag kevert népesség), a déli határvidéken előforduló „délkelet-európai nagycsaládos” övezetet (korai házasodás, kevés szolgál, bonyolult

¹⁹ Faragó 2000a: 430–431.

²⁰ Faragó 2000a: 428. és 430–431.

²¹ Faragó 1977.

²² Andorka–Faragó 2001: 213.

²³ Faragó 2001.

²⁴ Faragó 2001: 36.

összetételű háztartások, főleg délszláv lakosság), elsősorban a Felvidék középső részén a „közép-európai összetett háztartástípust” (a nukleárisnál összetettebb, de a délvidékinél egyszerűbb szerkezetű háztartások, viszonylag gyakori szolgatartás, magyar–szlovák népesség), végül pedig a „közép-európai határvidéki családnak” nevezett típust (Alföldre bevándorolt népesség, nukleáris családi háztartások, igen korai házassági kor, ritka szolgatartás).²⁵ A dichotómia helyett tehát egy többértékű modell sejlik fel, amely a tapasztalatoknak megfelelően több kombinációt, átmeneti típust enged meg, bár ezek száma Faragó véleménye szerint korlátozott. Ugyanakkor a makrovizsgálatok megyei szintje alatt településenként is változatos viszonyokat találhatunk, egy-egy megyei átlag mögött is nagy szóródás található. Ez a háztartástípusok különbségeinek magyarázatát rendkívül bonyolulttá teszi. Egyrészt világos etnikulturális különbségek is megfigyelhetők, például Pest megyében a Pilisi járás etnikailag, felekezetiileg igen vegyes falvaiban, másrészt vannak átmeneti típusok, ahol az etnikulturális viszonyok nem jelentenek teljes magyarázatot, számolni kell a kulturális diffúzió, az újratelepülés, a gazdasági, ökológiai viszonyok hatásaival, az egymáshoz és a környezethez való alkalmazkodással.²⁶ Más szintéren, az etnikailag kevésbé kevert, de felekezetiileg, társadalmilag heterogén, erős táji hagyományokkal rendelkező Borsod megyében a jelek szerint az etnikulturális hagyományok helyett inkább a gazdasági, társadalmi tényezők és a táji hagyományok szerepe látszik meghatározónak.²⁷ Hasonlóképpen a nagyobb, bonyolultabb társadalmi összetételű Keszthely esetében szintén a gazdasági, társadalmi viszonyok játszanak meghatározó szerepet a háztartásszerkezet alakításában.²⁸ Az etnikailag kevert Zsámbékon pedig az is látszik, hogy az öröklés és házassági szokások eredetileg etnikulturális különbségei idővel oldódni kezdenek, kulturális csere figyelhető meg a németek és magyarok között, a németek korán házassodnak, a magyarok egy része a törzsöröklés felé mozdul.²⁹ Probléma az is, hogy a források kevésbé adnak képet a háztartásszerkezet dinamikájáról, az életciklushoz kötődő változásairól, az egyes településeken belüli, etnikai, gazdálkodási, társadalmi különbségekkel nehezen magyarázható differenciákról. Jól látható például, hogy a zsámbéki háztartások nem kizárólag tartoznak egyik vagy másik háztartásszerkezeti típushoz, hanem a mezővárosban élő etnikai csoportokra (magyarok és németek) jellemző örökösödési rendnek megfelelően egy adott háztartásciklus különböző állomásait járják végig. Az összeírásokból kirajzolódó morfológiai változás (az összetett háztartások arányának növekedése a 19. század elején, majd újabb csökkenésük 1830 és 1860 között) annak köszönhető, hogy változik (először nő, majd csökken) az

²⁵ Faragó 2001: 44–46.

²⁶ Faragó 1985. Minderről részletesebben lásd Őri 2004: 227–228.

²⁷ Faragó 2002.

²⁸ Benda 2002a, 2002b.

²⁹ Husz 2002. Husz Ildikó zsámbéki elemzése szép példája a nem túl gyakori mikrovizsgálatoknak. Andorka Rudolf sárközi falvakra vonatkozó kutatásai mellett (például Andorka 1975.) meg kell említenünk Benda Gyula keszthelyi (Benda 2002a) és Pozsgai Péter Torna megyei (Pozsgai 2000, 2001a) kutatásait.

összetett háztartásformákban – főleg a többséget adó németekre jellemző törzscsaládi formában – eltöltött idő hossza.

Tanulmányunk „középszinten”, egy megye községsoros adatai alapján részint a házassodás demográfájának néhány alapvonását és ezek időbeli változását, részint a háztartásméret- és szerkezet jellegzetességeit próbálja megragadni. Emellett törekszünk a házassodási szokások térszerkezetének megrajzolására, ami közelebb vihet a különbségek megértéséhez, a Hajnal-modell teszteléséhez is.

A HÁZASODÁS DEMOGRÁFIÁJA A 18–19. SZÁZADI PEST MEGYÉBEN

A házassodás 18. századi jellegzetességeit a *Conscriptio Animarum* adatai alapján tudjuk megragadni (az első házasságkötés becsült életkora mindkét nemnél, a nyers házasságkötési arányszám). Az elemzés során az 1774–1783 közötti időszak településenkénti átlagértékeit használtuk, vizsgálatunk nem terjedt ki a megye összes településére, csak a forráskritika próbáját kiálló 121 település adatait használtuk.³⁰ A 19. század végi házassodási viszonyokat egyrészt a nyers házasságkötési arányszám értékeivel (község szinten az 1901–1910 közötti időszak átlagértékei állnak rendelkezésünkre),³¹ másrészt az 1890. évi népszámlálás községsoros adataival írhattuk le (családi állapot korcsoportok szerint).³² Megyei szinten az 1890–91-es népmozgalmi adatokból nyerhettük a házasságkötési életkort.³³ A házassodás időbeli tendenciáit a Klinger-féle népmozgalmi anyaggyűjtés segítségével, a rövid távú változások okait a pesti piac gabonaárai változásaival ragadhattuk meg.³⁴

A házasságkötések intenzitása hosszú távon csökkent a 18. század második fele és a 20. század eleje között. A csökkenő trend azonban nem folytonos, növekvő és csökkenő periódusokból tevődik össze. A 19. század közepén a házasságkötési arányszámok magasabbak, mint a 18. században. A megye területén 1850-től nagyjából folyamatos a csökkenés (egy kisebb 1869-es csúcsponttal), Pest-Buda vagy Budapest esetében 1869 és 1890 között látszik a házassodási kedv fokozódása, míg a megye egyetlen törvényhatósági jogú városánál, Kecskemétnél 1869-től tudjuk a csökkenést nyomon követni.

³⁰ A forráskritikai elemzésről lásd Óri 2003: 123–150. A forrás a házasságkötések számát adja meg korcsoportok szerint, ebből a harmincon alul házassodókat tekintettük első házasságukat kötőknek, mivel a harmincon alul újraházasodók számát nagyjából ellensúlyozhatta a harmincon felül első házasságukat kötők száma.

³¹ Népmozgalom 1901–1910.

³² Az 1880 utáni népszámlálások községsoros adatai (feldolgozási táblái) jórészt megtalálhatók a KSH Népszámlálási Főosztályának raktárában. A nem publikált és lényegében alig kutatott anyag rendezetlen. Az 1890-es népszámlálás Pest megyei adatait, amely nem tartalmazza a városokra vonatkozó táblákat, Pálházy László szíves közreműködésének köszönhetően használhattuk.

³³ Népmozgalom 1890–1891.

³⁴ Klinger 1972–1984; Körösi 1873; Árstatisztika 1913.

1. táblázat

Nyers házasságkötési arányszámok (%), 1774–1910.

	1774–1783	1850	1857	1869	1880	1890	1901–1910
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	11,3	12,7	10,5	10,9	9,9	8,3	9,0
Budapest ^{a)}	–	9,7	9,3	11,9	10,0	12,7	9,2
Kecskemét	10,5	–	–	11,8	9,6	8,3	8,3

Forrás: *Conscriptio Animarum*; Klinger 1972–84; Népszámlálás 1910.

Megjegyzés: a) = Pest, Buda és Óbuda, az 1873-ban egyesített főváros

A főváros népességének házasodási hajlandósága az országos tapasztalatok szerint alacsonyabb, mint a vidéki népességé,³⁵ itt ez azonban csak az 1869 előtti időszakra vonatkozóan látszik. Figyelembe kell ugyanakkor vennünk az alkalmazott mutató nyers mivoltát: a házasságkötések számát a teljes népességhez viszonyítottuk, így az arányszám értékét nagyban befolyásolhatta a népesség nemek és kor szerinti összetétele, illetve családi állapot szerinti megoszlása, a megözvegyülés és az újránházasodás gyakorisága. Így abban, hogy Budapesten 1869-től magasabbak az arányszámok, mint a megyében vagy Kecskeméten, szerepet játszhat az erős bevándorlás által létrehozott speciális kor- és családi állapot szerinti összetétel: magas a fiatal, nem házas népesség aránya.

A csökkenő trenden belül nemcsak a vándorlás intenzitásának, illetve a népesség összetételének változása befolyásolta a házasságkötések számának és intenzitásának rövid távú változásait, hanem a gazdasági konjunktúrák és dekonjunktúrák, az életszínvonal változásai, vagy a halandóság ingadozása, amely az újránházasodásokon keresztül hatott a házasságkötések gyakoriságára. A következő táblázatunkban a házasságkötések és halálozások száma, valamint a házasságkötések száma és a gabona átlagára közötti összefüggéseket mutatjuk be Pearson-féle korrelációs együtthatók segítségével.³⁶ A házasságkötések és a halálozások adatsora esetében az éves értékeket a teljes időszak átlagához hasonlítottuk, míg a gabonaárak esetében a mértékegységek változása miatt két adatsort hoztunk létre. Az első az 1828–1870 közötti időszak átlagához viszonyított éves értékeket tartalmazza, a másik az 1872 és 1910 közötti periódus átlagához képest mutatja az árak alakulását. A gabona átlagára a következőkben mindenhol a pesti piac kiskereskedelmi árait jelenti.

A házasságkötések és halálozások száma között szignifikáns lineáris összefüggés, egyenes arányosság figyelhető meg, amely Budapesten igen erős. A halálozások számának emelkedésével nő a házasságkötések száma is, az összekötő kapocs a viszonylag gyors újránházasodás. Ugyanakkor a házasságkötések és a gabonaárak alakulása nem mutat értékelhető összefüggést, holott az eddigi kutatási tapasztalatok alapján ezt feltételeztük volna.³⁷

³⁵ Faragó 2000a: 428.

³⁶ Az együttható értékei -1 és 1 között helyezkednek el. Az 1-hez, illetve -1-hez közeli értékek erős lineáris összefüggést jelentenek, a 0-hoz közeledve az összefüggés gyengül.

³⁷ Minderről összefoglalóan lásd Bengtsson 2004.

2. táblázat

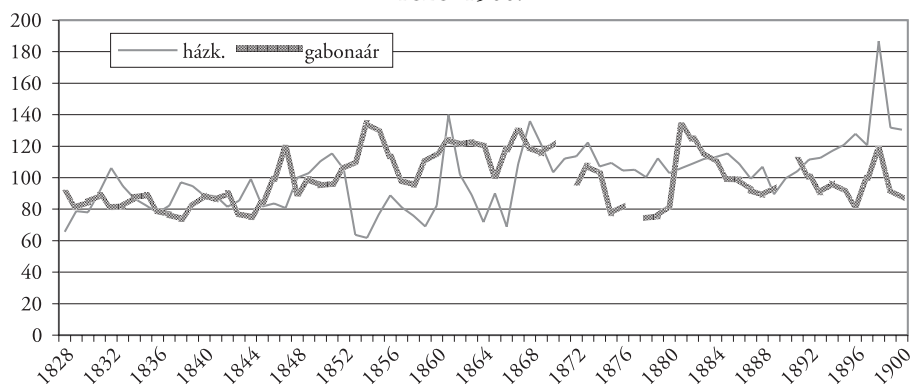
A házasságkötések számának összefüggése a halálozások számával és a gabonaárakkal, 1828–1900.

Év	Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye		Budapest ^{a)}	
	házasságkötés/ halálozás	házasságkötés/ gabonaár	házasságkötés/ halálozás	házasságkötés/ gabonaár
1828–1900	0,264**	0,064	0,889**	0,123

Megjegyzés: ** Szignifikáns 0,01 szinten; a)= Pest, Buda és Óbuda, az 1873-ban egyesített főváros
Forrás: Klinger 1972–1984; Körösi 1873; Árstatisztika 1913.

1. ábra

A házasságkötések számának és a gabona árának alakulása, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1828–1900.

Megjegyzés: 100= a vizsgált periódus átlaga

Látható azonban, hogy legalábbis a vizsgált periódus első felében van összefüggés a két görbe között, a házasságkötések száma és a gabonaár között fordított arányosság mutatkozik, a gabona árának emelkedésével csökken a házasságkötések száma. Lényegében a krími háború időszakának gabonadrágaságáig működik ez a hagyományos összefüggés, utána a korreláció meggyengül, majd megfordul. Összességében az 1840-es évek közepétől kezdődő áremelkedéssel jellemezhető periódus hozza a fordulópontot, amikor a házasságkötések intenzitása már nem függ a gazdasági konjunktúráktól. A vizsgált periódust ennek megfelelően három részre bontva a következő összefüggéseket találjuk.

3. táblázat

*A házasságkötések számának összefüggése a gabonaárakkal,
1828–1844, 1845–1870, 1872–1900.*

	1828–1844	1845–1870	1872–1900
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye	-0,396	-0,009	0,211
Budapest ^{a)}	-0,451	0,279	0,160

Megjegyzés: a)= Pest, Buda és Óbuda, az 1873-ban egyesített főváros

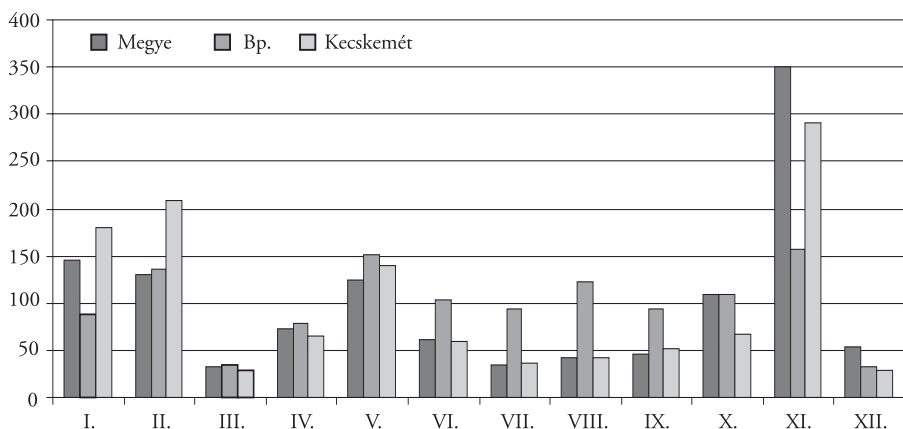
Forrás: Klinger 1972–1984; Körösi 1873; Árstatisztika 1913.

A 19. század közepéig mind a nagyvárosban, mind vidéken az áremelkedések és a házasságkötések között mutatkozik összefüggés, de ez gyenge, egyik esetben sem szignifikáns. Mindez megfelel a nemzetközi tapasztalatoknak, az árváltozások hatnak a házasságkötésekre, de a házasodási kedv viszonylag kevésbé érzékeny ebben a tekintetben, mint például a születések, illetve a fogantatások.³⁸ A század közepétől ez a gyenge összefüggés is eltűnik, illetve előjelet vált, a 19. század második felétől az áremelkedésnek érezhetően más a tartalma, mint korábban.³⁹

A házasságkötések szezonális ingadozását az 1890–1891. évi népmozgalmi adatok alapján mutatjuk be. Ez esetben is a népmozgalmi kötetekben külön adatsorban található három területi egységet tudjuk vizsgálni: a megye egészét, a fővárost és Kecskemétet mint törvényhatósági jogú várost.

2. ábra

*A házasságkötések szezonális ingadozása, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, Budapest, Kecskemét,
1890–1891.*

Forrás: Népmozgalom 1890–1891.

Megjegyzés: 100 = a havi átlag

³⁸ Bengtsson 2004: 38.

³⁹ Hasonló előjelváltást tárt fel a 19. század második felére vonatkozóan a francia kutatás nagyobb mintán és kifinomultabb statisztikai eszközökkel. (Roehner 1990: 315.)

A 2. ábrán a 19. század végén is a házasságkötések tradicionális havi megoszlását látjuk,⁴⁰ amelytől csak Budapest tér el kisebb mértékben. A házasságkötést alapvetően az egyházi előírások és a mezőgazdasági munka ritmusa szabályozza: minimális a házassodás márciusban és decemberben (azaz a nagyböjt és az advent időszakában, amikor tilos a lakodalom tartása), illetve kevés házasságkötés esik a nyári-őszi mezőgazdasági munkák időszakára. Három házasságkötési csúcspont rajzolódik ki: a legfontosabb a novemberi, ezt követi a január-februári, van ezenkívül egy kisebb májusi emelkedés is. Az (elsősorban római katolikus) egyházi tilalmi időszakok Budapesten is érvényesnek látszanak ekkor, de a nyári-őszi házassodási apály sokkal kevésbé, ami nyilvánvalóan következik a főváros foglalkozási összetételéből, a népesség döntően nem mezőgazdaságból él a 19. század második felében. Ebből következik, hogy a fővárosban a márciusi és decemberi mélyponton kívül sokkal egyenletesebb a házasságkötések megoszlása, mint a megye környező településein. Úgy tűnik, hogy a házasságkötések naptárának változása (legalábbis Budapesten) elsősorban a foglalkozásszerkezet változásához köthető, és nem a szekularizáció következménye.⁴¹

4. táblázat

Az első házasságkötés becsült⁴² életkora, Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, Budapest, Kecskemét, 1770-es évek, 1890–1891.

		Férfi	Nő
1770-es évek	Megye	22,4	20,3
	Bp.	–	–
	Kecskemét	23,2	19,4
1890	Megye	24,4	20,9
	Bp.	26,6	24,0
	Kecskemét	26,0	21,4
1891	Megye	24,4	20,8
	Bp.	26,6	23,9
	Kecskemét	26,6	21,6

Forrás: Conscriptio Animarum; Óri 2003: 250; Népmozgalom 1890–1891.

A házassodás demográfájának alapkérdése az első házasságkötés életkora. Mint láttuk, John Hajnal nyomán sokan Európát kettéosztó kulturális határvonalat szeretnek húzni ennek különbségei alapján. A kérdés jelentősége emellett például a nők befejezett termékenységre gyakorolt hatásában rejlik.⁴³ A *Conscriptio Animarum* alapján községi szinten megbecsülhetjük mindkét nem első házasságkötési életkorát az 1770-es évekre vonatkozóan, míg a hivatalos népmozgalmi kiadványok

⁴⁰ Faragó 2000a: 428–429.

⁴¹ Vö. Faragó 2000a: 429.

⁴² Mindkét esetben a harminc év alatti házasságok alapján, lásd még a 30. számú lábjegyzetet.

⁴³ Livi Bacci 1998: 100.

a megyék és városok esetében teszik ugyanezt lehetővé a 19. század második felére nézve. Itt is a községsoros népszámlálási adatainkhoz időben legközelebb álló 1890–1891. évi kötetet használtuk.

Táblázatunk alapján nyilvánvaló, hogy a 18. században mind a megye területén, mind Kecskemét esetében mindkét nemnél a korai házasságkötés a szokás.⁴⁴ A megye tehát – Hajnal terminológiájával élve – egyértelműen a „keleti” házassági zónába tartozott.⁴⁵ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a házasságkötési életkorok emelkedtek a 19. század folyamán.⁴⁶ Ez a megye területén a nők esetében nem számottevő, de Kecskeméten és általában a férfiakra vonatkozóan 2–3 évet jelent. Ugyanakkor markánsná váltak a megye és a két bemutatott város közötti különbségek, Budapesten és Kecskeméten a férfiak mintegy két évvel később házasodnak, a 26 év körüli értékek már inkább a „nyugati” népességekre jellemzőek. A nőknél kicsit más a helyzet: a megye és Kecskemét is inkább a korai házassodás jellemzőit mutatja ekkor is, míg Budapest legfeljebb köztes helyet foglal el. Az első házasságkötési életkor 19. századi emelkedése tehát elsősorban a férfiakra és a városokra volt jellemző, a férfiak esetében feltételezhetjük egy sajátos városi-mezővárosi házassági minta létezését, itt inkább „nyugatias” házassági szokások voltak jellemzőek.⁴⁷ Mindez bizonyos mértékig szétfeszíti a Hajnal-modellt: a Hajnal-vonaltól keletre is élnek „nyugati” módra házasodó népességek, még hozzá nem egyszerűen a „nyugati” eredetű migráns populáció. Ugyanakkor a német bevándorlók, akik a Hajnal-modellnek megfelelően a házassági szokásokban megragadható kulturális sajátosságok hordozói lennének, bár később házasodnak valamivel a megyebeli népességnél, mégis jóval korábban, mint a németországi németek (férfiak 23 éves korban, nők 22 éves korban a megye németajkú településein⁴⁸). A férfiak 23 éves házassági kora azonos a mezővárosi mintáéval, emellett vannak korán házasodó német falvak is (főleg a nőkre jellemző ez, elsősorban Dunaharaszti, Csepel, Visegrád esetében).⁴⁹

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a 18. század második felében a vizsgált területen az első házasságkötés idejét tekintve két etnokulturális hátterű szél-

⁴⁴ Összehasonlításuképpen idézzük John Knodel 14 német falura kiterjedő vizsgálatának 18. századra vonatkozó eredményeit: a férfiak átlagos első házasságkötési életkora 28 év, a nőké majdnem 26 év volt. (Idézi: Marschalk–Dupâquier 1998: 403.)

⁴⁵ Más magyar falvakra vonatkozó kutatások is ezt a képet erősítik: az Andorka Rudolf által végzett családrekonstrukciós vizsgálatok eredménye szerint a női első házasságkötés életkora 20,1 év volt (Andorka 1998: 434.), a *Conscriptio Animarum* alapján az országos átlag (1777–1778, csak gazdálányok) 20,5 év volt. (Faragó 2001: 54.)

⁴⁶ Vö. Faragó 2000a: 430.

⁴⁷ Mindez a 18. század második felére nézve is igaz lehet (Faragó 2000a: 430.), Miskolcon a férfiak átlagosan 26–27 éves korukban kötötték első házasságaikat (Faragó 2000b: 178–179.), Keszthelyen 24–25 éves korban (Benda 2002a: 91.).

⁴⁸ Őri 2003: 251.

⁴⁹ Őri 2003: 251–252. Egyes községek esetében a lélekösszeírásokból becsült, illetve az anyakönyvi adatokból számított első házasságkötési kor kisebb mértékben eltérhet egymástól (pl. Dunabogdányban a becsült életkor a férfiaknál 24,3, a nőknél 22,5 év, míg Elter András számítása szerint a 18. század második felében 25 és 22 év – Elter 2002: 162.).

sőség körvonalazódott: az egyik oldalon a relatíve később (de nem németországi értelemben későn) házasodó németek, illetve a korai házassággal jellemezhető délszlávok álltak,⁵⁰ egyéb különbségek, például magyarok és szlovákok között, nem jelentősek. A nőknél, a németeket leszámítva, korai életkorokat számoltunk (19–20 év), a 20 év alatti házasságkötések gyakorisága változó, de mindenhol jelentős. Ugyanakkor vannak német falvak is, amelyekben a nők házasságkötési kora és a 20 év alatt házasságkötés gyakorisága inkább a nem német falvakéhoz hasonló. A férfiaknál a németekhez hasonló, későbbi (de nem németországi értelemben késői) házasságkötést regisztrálhattunk a nagyobb, városiasabb településeken. Nagykovács és Kecskemét esetében teljesen világos, hogy a településméret, mezővárosi státus és a „nyugati” (német) etnikai összetétel nem esik egybe; a nagyobb városokban, mezővárosokban, ha különböző mértékben is, de létezik egy etnikumtól független férfi házassági minta. Az etnokulturális háttér és a településméret fontos meghatározó tényezőknél látszanak, de szerepük nem kizárólagos. Úgy tűnik, hogy vannak más rejtve maradt faktorok is, valamint számolnunk kell a kulturális csere, alkalmazkodás, akkulturáció hatásaival, szerepével is. Mindez erősen megkérdőjelezi, hogy Európa merev kettéosztása „nyugati” és „keleti” módon házasságkötő népeiségekre, illetve ennek kulturális hátterű magyarázata megállná a helyét.⁵¹

A házasság teljeskörűségét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a megye vidéki népessége összességében szintén a Hajnal által leírt „keleti” mintával jellemezhető, vagyis a házasságkötés szinte teljes körűnek mondható: a 41–50 éves korcsoportban, 1890-ben a nőtlenek, illetve hajadonok aránya elenyésző (3,7 és 3%).⁵² Ugyanakkor a hajadonok aránya ugyanebben a korcsoportban Budapesten 13%, Kecskeméten 6,6%, a megyében a rendezett tanácsú városok beszámításával 3,5%.⁵³ A városok tehát ezen a téren is inkább a nyugat-európai értékek felé hajlanak, mindez erősíti az első házasságkötés kapcsán elmondottakat. Ráadásul a községek közül is jó néhányban jelentékeny a nem házasságkötők aránya (45-ben a nőtlenek aránya meghaladja az 5%-ot, 12-ben a 10%-ot, a hajadonoknál 18, illetve 6 településre igaz ugyanez a 41–50 éves korcsoport vonatkozásában). Mindezt nem magyarázza az etnikai összetétel, sem a településméret. Leginkább a főváros közelsége látszik fontosnak, de ez a szempont sem kizárólagos, lehet relatíve magas a nőtlenek aránya olyan távoli településeken, mint az alföldi Kunszentmiklós, Tószeg, Ókéske, vagy a dunamelléki Bogyzsló, Ordas, a hajadonoké pedig Kunszentmiklóson, Tószegen, Apostagon vagy Császártöltésen.⁵⁴

⁵⁰ A római katolikus horvát népesség lakta Tökölön például a férfiak átlagosan 20,7, a nők 20,1 éves korban kötötték első házasságaikat, a házasságkötő férfiak több mint 64%-a 20 év alatti volt. (Őri 2003: 252–253.)

⁵¹ Vö. Faragó 2001.

⁵² Az 1890-es népszámlálás községsoros adataiból számolva, Budapest, Kecskemét és a rendezett tanácsú városok nélkül.

⁵³ Népszámlálás 1890.

⁵⁴ 10% vagy magasabb a nőtlenek aránya a 41–50 éves korcsoportban: Kispesten, Nagytétényben, Tahitótfaluban, Csóváron, Tinnyén, Vácbottyánon, Piliscsabán, Alsódabason, Visegrádon,

Valószínűleg az elemzésnek ezen a szintjén oly nehezen megragadható komplex demográfiai, gazdasági, társadalmi rendszerek (a házassági szokások, a termékenység, halandóság szintje, a korszerkezet, a migráció lehetőségei, az öröklési szokások, a háztartásszerkezet, a gazdálkodás módja és lehetőségei, a társadalom szerkezete összekapcsolódó és egymást meghatározó elemei) befolyásolják a népesség családi állapot szerinti megoszlását, és ennek megfelelően jöhetnek létre hasonló korcsoportos arányok különböző etnikai csoportokon belül vagy különböző méretű, típusú, földrajzi elhelyezkedésű településeken.

A HÁZTARTÁSSZERKEZET JELLEMZŐI

A Hajnal-féle modellben kulcsszerepet játszó háztartásszerkezet vonatkozásában két mutatót alkalmazhatunk: mind a 18. század, mind a 19. század végére kiszámolhatjuk a háztartások átlagos nagyságát, valamint a szerkezetet jobban leíró arányszámot: a házas férfiak háztartásonkénti számát.⁵⁵ Mindkét mutatót számos elemzésben használták már, makroszinten pillanatnyilag nem rendelkezünk jobbakkal.⁵⁶ Nem szabad elhallgatnunk ugyanakkor a problémákat sem.

A háztartásnagyság önmagában nem sokat mond a háztartásszerkezetéről, nagy méretű háztartás is állhat egyetlen termékeny családmagból.⁵⁷ Ugyanakkor országos szinten és a II. József-kori Pest megyében is az átlagos háztartásméret szoros korrelációt mutat a háztartásszerkezet mutatójával (0,791 a korrelációs együtttható értéke Pest megyében 1785-re vonatkozóan⁵⁸). Kijelenthetjük tehát, hogy ugyan nem minden nagy háztartás bonyolult összetételű, de minden bonyolult összetételű háztartás szükségképpen nagy méretű. Ezért a háztartásméret mutatóját beépítjük a későbbi, a házassodás és háztartásszerkezet komplex rendszerét vizsgáló többváltozós statisztikai elemzésünkbe.

A házas férfiak háztartásonkénti számát illetően két probléma is jelentkezik. Az egyik az, hogy nehéz ennek alapján elhatárolni a valóban összetett szerkezetű háztartásokkal jellemezhető területeket a nukleáris családi háztartások régióitól. Még Horvátországban is 1,7 házas férfi jutott egy háztartásra 1787-ben,⁵⁹ ami világosan jelzi, hogy csak a háztartások egy – noha kétségkívül jelentékeny – része volt bonyolult összetételű, legalábbis a háztartásfő életciklusának egy részében. Hasonlóképpen nem tudjuk így szétválasztani az összetett háztartások különböző típusait: a törzscsaládot és a tradicionális nagycsaládot vagy a délszláv típusú zadrugát, különösen ha az csak a település egy részére volt jellemző. A másik probléma az,

Domonyban, Albertfalván, Ürömön; a hajadonoké: Üllön, Maglódon, Pesthidegkúton, Váchar-tyánban, Csömörön, Domonyban (emelkedő sorrendben).

⁵⁵ A 18. századból a II. József-féle népszámlálás adataiból (Dányi–Dávid 1960.), 1890-re pedig a népszámlálás községsoros adataiból (községek, a városok adatai nélkül).

⁵⁶ Lásd például Dányi 1977; Faragó 1977, 2001; Óri 2003.

⁵⁷ Faragó 1977: 108.

⁵⁸ Óri 2003: 262.

⁵⁹ Faragó 1977: 109.

hogy az arányszám valószínűleg „lefelé” torzít: a háztartásfők egy része nem házas, hanem özvegy férfi vagy nő, a háztartás tagjai között is lehetnek özvegy férfiak vagy a nagycsaládos formákra jellemzően nem házas, 18 év feletti férfiak, fiúk, testvérek, rokonok.⁶⁰ Bármennyire nyers is ez a mutató, mivel makroszinten más nem áll rendelkezésünkre, mégis ezt vagyunk kénytelenek használni.

A másik súlyos kifogás a 18. és 19. századi adatok összehasonlíthatóságával kapcsolatos. A II. József-féle népszámlálás háztartások (famíliák) szerint regisztrálja a népességet: az együtt élőket, együtt fogyasztókat írták össze e név alatt.⁶¹ A 19. század második felétől viszont a magyar népszámlálások – osztrák mintára – a lakófél (*Wohnpartei*) fogalmát használják. Az eredeti szándék szerint ez az egy házaspárra vagy egyedülálló családfőre épülő nukleáris családos háztartások elkülönítését szolgálta volna, de az összeírói gyakorlatban ez kevésbé valósult meg, illetve a lakófél fogalmának különböző értelmezése változatos összeírói gyakorlatot eredményezett.⁶² Az itt vizsgált 1890-es népszámlálás során – 1880-hoz hasonlóan – egyaránt használták a háztartás és a lakófél fogalmát, a kérdőív és az összeírási utasítás a háztartás tagjai között családfőket, családtagokat és a háztartáshoz tartozó egyéb személyeket (szolgák, cselédek, lakók?) különböztet meg, és a háztartásokat is kettébontja családi és intézeti háztartásokká.⁶³ A fogalmakat nem definiálták pontosan, de a fentiekből is világos, hogy a háztartáshoz tartozhatnak nem rokon tagok is, vagyis elvben lehet nagyobb a nukleáris családnál. A háztartásfogalom körülhatárolatlansága viszont elvileg nyitva hagyja a lehetőséget az összeíró számára az eltérő értelmezésre: családi háztartás alatt érthet nukleáris családokra épülő lakófelet, de összeírhat a tényleges viszonyoknak megfelelően egy fedél alatt, egy lakásban élő bonyolult szerkezetű, több rokon nukleáris családon alapuló egységeket is.

5. táblázat

*A háztartásméret, a háztartásszerkezet és a laksűrűség mutatói,
Pest megye, 1785, 1869, 1890.*

	1785	1869	1890
Fő/háztartás	5,145	4,646	4,511
Házias férfi/háztartás	1,044		0,925
Háztartás/ház	1,285	1,366	1,388
Háztartás/lakás			1,049
N	194	205	201

Forrás: Dányi–Dávid 1960: 118–125; Sebők 2005: 141–145; 1890. évi népszámlálás

A Pest megyei adatok azt mutatják, hogy a 19. század folyamán kisebbek lettek a háztartások és szerkezetük is egyszerűbb lett. Mindez azonban a fentiek értelmében lehet a háztartásfogalom változásának eredménye is.

⁶⁰ Dányi 1977: 24; Faragó 1977: 108.

⁶¹ A népszámlálás összeírási utasításának vonatkozó részét lásd: Thirring G. 1938: 150–151.

⁶² Minderről részletesen lásd: Pozsgai 2000: 172–173.

⁶³ Thirring L. 1983: 162.

Táblázatunkból az is kiderül, hogy a laksűrűség (az egy házra jutó háztartások száma) is nőtt, de ez valószínűleg nem elsősorban a 18. századi háztartások kisebb egységekre bontásából származott, hiszen a háztartások túlnyomó része 1890-ben külön lakásban élt, őket feltehetően korábban sem sorolták egy háztartásba más lakásban élőkkel. A megyei átlagok mögött azonban jól kivethetőek olyan települések, ahol biztosan jelentékenyebb számban előfordultak több családmagos háztartások (Pusztavacs, Iklád, Érsekcsanád, Dány, Nemesnádudvar, Szeremle), ahol a házas férfiak háztartásonkénti száma 1890-ben is nagyobb a Faragó Tamás által a józsefi népszámlálás idejére számított szórással növelt átlagnál (1,14).⁶⁴ Itt a háztartás a 19. században sem nukleáris háztartást jelentett. Ugyanígy, azokon a településeken (a német etnokulturális jellegű Budakeszin, Torbágyon, Ürömön vagy az előváros Albertfalván), ahol a lakásokban átlagosan 1 háztartás élt, de a házas férfiak háztartásonkénti száma igen alacsony (0,8 alatt), sem valószínű, hogy a korábbi háztartások felosztása eredményezte az igen egyszerű háztartásszerkezetet. Csepelen és Újpesten viszont egynél több háztartás élt a lakásokban, a háztartásszerkezet mutatója alacsony, itt elképzelhető a háztartások kisebb méretű lakófelekre bontása a 19. században, különösen a korábban a bonyolultabb háztartásszerkezetűnek ítélt Csepel esetében.⁶⁵ Mindkettő Budapest gyorsan iparosodó elővárosai közé tartozik, ahol tehát lehetséges az is, hogy valóban egy lakásban élt több, külön lakófélbe sorolt, nem rokon nukleáris család vagy töredék család, illetve egyedülálló. Annyit mindenesetre biztonsággal kijelenthetünk, hogy a lakófél a 19. század második felében sem jelentett egyértelműen nukleáris családot. Mindezt megerősíti az 1869-es népszámlálás kiskunhalasi, házankénti községi összesítéseinek elemzése is, a lakófél nyilvánvalóan nem nukleáris családot jelentett ebben az esetben sem: a házak 80%-ában egy lakófél élt, ezek mintegy 11%-a kiterjesztett típusú, 5,5%-a (a tanyákon 8%-a) pedig több családos egység volt.⁶⁶

A fentiek értelmében igen óvatosan kell bánnunk minden általánosító kijelentéssel a megyét illetően. Nem zárható ki a településenként változó összeírói gyakorlat, a korábbi háztartások felbontása kisebb egységekre, illetve a korábbi háztartásfogalom továbbélése más esetekben, de a háztartásméretben, háztartásszerkezetben bekövetkezett kisebb mértékű módosulás sem a 19. század folyamán. A valós elmozdulást nem tudjuk megragadni, ugyanakkor azt vizsgálhatjuk, hogy az 1785-ös, illetve 19. századi adatsorok mennyire függnék össze, hogy a háztartásméretben- és szerkezetben mért 18. századi településenkénti különbségek mennyire éltek tovább a 19. században.

⁶⁴ Faragó 1977: 112.

⁶⁵ Óri 2003: 269.

⁶⁶ Óri 2005: 282–285.

6. táblázat

A háztartásméret- és szerkezet 18. és 19. századi adatsorainak összefüggése, Pest megye, 1785, 1869, 1890.

	Fő/háztartás 1785	Fő/háztartás 1869	Fő/háztartás 1890	Házás férfi/háztartás 1785
Fő/háztartás 1869	0,358			
Fő/háztartás 1890	0,193	0,537		
Házás férfi/háztartás 1785	0,827	0,278	0,278	
Házás férfi/háztartás 1890	-0,141	0,195	0,244	0,314

Megjegyzés: szignifikáns 0,01 szinten.

Látható, hogy a háztartásméret településenkénti megoszlása változott ugyan, de még mindig értékelhető a kapcsolat az 1785-ös és az 1890-es adatsor között, a változás lassú és fokozatos a 19. században. Ennél erősebb az összefüggés a háztartásszerkezet mutatójánál, az 1785-ös és az 1890-es adatsorok belső szerkezete, a települések egymáshoz viszonyított arányai viszonylag keveset változtak. A háztartásméret- és szerkezet közötti igen erős 18. századi összefüggés viszont nagymértékben meggyengült a 19. században, a háztartások mérete kisebb lett, szerkezetük egyszerűbbé vált, az adatok szórása kisebb, mint korábban.

A fentiekből következően nem tudjuk eldönteni, hogy mi okozta a 19. században végbemenő változásokat, az összeírói gyakorlat változása vagy a háztartásméret- és szerkezet tényleges változása. Valószínűleg ezt a kérdést településenként külön-külön lehet csak megválaszolni. Ugyanígy nem vállalkoznánk az 1890-es háztartásszerkezet önálló, településenkénti vizsgálatára. Viszont a háztartásszerkezetben mért 18. századi településenkénti különbségek jórészt fennállnak a 19. század végén is, a mutató, ha az időbeli összehasonlításra kevésbé alkalmas is, használható a 19. századi házasodási szokások és háztartáskialakítási módok együttes vizsgálatánál.

A 18. század végére vonatkozó részletes elemzésünk eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze.⁶⁷ A településszintű differenciákat vizsgálva megállapítható, hogy a háztartásszerkezet bonyolultsága kétségkívül összefügg etnokulturális jellemzőkkel, hiszen a németek többsége valóban nukleáris családos háztartásokban élhetett, míg a szerbek és horvátok körében gyakori volt a több (rokon) családmag együttélése egy háztartás keretein belül. Ezt az eredményt igazolja a szolgálatvállalás és a házasodási kor vizsgálata is: a különböző irányú bevándorlás bizonyos fokig előállítja a „keleti” és „nyugati” házasodási, háztartáskialakítási mintákat egymás mellett, időnként egy-egy településen belül is. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben más tényezők erősebbek lehettek az etnokulturális hagyományoknál. A mezővárosok bonyolultabb, nagyobb, a megélhetésre, új háztartások kialakítására a jelek szerint több lehetőséget nyújtó

⁶⁷ Őri 2003: 263–275. és Őri 2004: 228–229.

társadalmi erősen nukleáris családok szerkezetűek voltak, még akkor is, ha jelentős részben délszláv eredetű népesség lakta őket.⁶⁸ Többé-kevésbé igazolódott az is, hogy a birtokos paraszti háztartásokra inkább volt jellemző a bonyolultabb háztartásszerkezet, mint a zsellérekre, szolgákra. Ugyanakkor vannak egészen sajátos társadalmi összetételű, kivételt jelentő, bonyolult háztartásszerkezetű falvak (például Törtel). A gazdálkodás és a háztartásszerkezet közötti összefüggésből annyi látszik biztosnak, hogy a szőlőművelő (persze részben mezővárosi, részben Buda-környéki) települések és az erdős hegyvidéki falvak háztartásai egyszerű szerkezetűek. A bonyolult összetételű háztartásokkal jellemezhető települések egy része valóban jellegzetesen kishatárú, dunamelléki község, ahol a bonyolult szerkezetű háztartásokon belül valószínűleg korán, már a 18. század utolsó évtizedeiben megjelent a születéskorlátozás. Bogyiszló, Sükösd, Bátya (az ormánsági és sárközi településekkel együtt) valóban az egyik jellegzetes példája lehetett a „nagycsaládok”, korán születéskorlátozó típusnak, ahol mindkét jelenség alapjában a bezáruló terjeszkedési lehetőségek között a társadalmi süllyedés, elszegényedés, a családi gazdaság osztozásának elkerülésére szolgált. Látunk ugyanakkor más típust is: az alföldi települések egy részénél éppen ellenkezőleg, a munkaerőhiány, a relatív földbőség, a terjeszkedési lehetőségek hívták életre a bonyolult szerkezetű háztartásokat, ha etnikulturális vagy valamely helyi hagyománnyal ez nem volt kibékíthetetlen ellentétben. Azt mindenképpen látni kell, hogy községi szinten vizsgálva a kérdést, a települések többségében a nukleáris családok háztartások voltak többségben, a bonyolult háztartásformák nem köthetők egy-egy összefüggő tájegységhez, etnikumhoz, társadalmi vagy gazdálkodási formához.

A HÁZTARTÁSKIALAKÍTÁS ÉS HÁZASODÁS ALAPTÍPUSAI A 18. ÉS A 19. SZÁZADBAN

A továbbiakban a házasság és háztartásméret, háztartásszerkezet alapvető, a Hajnal-féle modellben rendszeralkotó változókat együttesen elemezve próbáljuk feltárni a sokszínű megye házassági, háztartásszerkezeti rendszereit. Az elemzést két időmetszetben végezzük (1774–1785, illetve 1890), mivel a háztartásszerkezet esetében a változás mögött részben állhat a háztartásfogalom változása is. A két eredmény összehasonlítását az elemzés során nyert házassági alaptípusok térbeli elhelyezkedésének összehasonlításával végezzük. Az elemzés (a települések több változó együttes figyelembe vétele alapján való csoportba sorolása) hierarchikus klaszteranalízis segítségével történik. Az így nyert klasztereket (házassági alaptípusokat) térbeli elhelyezkedésük mellett etnikai, anyanyelvi és foglalkozási

⁶⁸ Itt persze egy újabb, ezen a szinten eldönthetetlen probléma jelentkezik: a mezővárosi társadalmak (pl. Szentendre, Ráckeve) etnikailag is vegyesek voltak, a jellemzően egyszerű háztartásszerkezet mögött a délszlávok egy része élt bonyolult szerkezetű háztartásokban, de az elemzés során ezt nem tudjuk mérni.

összetételük alapján próbáljuk értelmezni.⁶⁹ Végül egy járás (Pilisi felső járás) településeinél, ahol rendelkezünk az 1900-as népszámlálás településszintű korcsoportos és családi állapot szerinti feldolgozott adataival, valamint a megfelelő anyakönyvi adatokkal is, megvizsgáljuk azt is, hogy az egyes klaszterekbe tartozó településekhez milyen termékenységí stratégiai kapcsolódnak.

7. táblázat

A háztartáskialakítás és házasodás alaptípusai, Pest megye, 1774–1785.

	Szolgák aránya (%) (1774–83)	Férfiak első házasság-kötési kora (1774–83)	Nők első házasság-kötési kora (1774–83)	Átlagos háztartás-méret (1785)	Házasság/férfiak/ház-tartások (1785)	N
I. „keleti”: fiatal házasodás, kevés szolga, jelentékeny mértékben összetett háztartások	4,5	20,6	19,6	5,5	1,199	28
II. „nyugati”: késői (férfi) házasodás, jelentős szolgálárány, nukleáris családi háztartások túlsúlya	12,8	24,1	22,1	5,2	1,018	43
II/a „nyugati” alváltozata, alacsony szolgotartás mellett	5,9	23,0	20,9	4,8	0,959	
III. „alföldi” változat: jelentős szolgálárány, fiatal házasodás, nukleáris családok	9,3	21,6	19,2	4,9	1,012	22
IV. „átmenetiek”: későbbi férfi házasodás, átmeneti háztartásformák, szolgálás különböző foka	5,6	23,1	19,6	5,4	1,103	19

Forrás: Conscriptio Animarum; Óri 2003: 274; a II. József-féle népszámlálás adataira lásd: Dányi–Dávid 1960: 118–125.

A 18. századi adatokból kiindulva a szolgák arányát, a férfi és női házasodási életkor, a háztartásméret és háztartásszerkezet mutatóit együttesen, klaszterelemzés segítségével vizsgálva négy vagy öt alaptípust kaptunk (7. táblázat), amelyek számra megegyeznek a Faragó Tamás országos szintű modellkísérlete során kapott csoportokkal,⁷⁰ de a típusok némileg különböznek az általa megrajzoltaktól. Pest megyében nemigen volt délszláv, zadruga-típusú háztartásokban élő népesség, ez a délszláv népességű falvakban sem lehetett általános. Előállt a „keleti” és „nyugati” típus, de ezek heterogének, etnikailag, településtípus szerint, földrajzilag,

⁶⁹ A 18. századi klaszterek értelmezésénél a felekezeti megoszlás mellett a beszélt nyelvre vonatkozó feljegyzések alapján soroltuk etnikai csoportokba a településeket, emellett az 1789-es kataszteri összeírásnak a termőterület megoszlására vonatkozó adatait használtuk. Az 1890-es klasztereket az 1900-as népszámlálás már feldolgozott nemzetiségi, felekezeti és foglalkozási adatai alapján vizsgáltuk.

⁷⁰ Faragó 2001.

gazdaságilag, társadalmilag keverték, a szolgák aránya szerint könnyen újabb alcsoportok képezhetőek bennük. Megfigyelhető egy sajátos magyar változat, amelyet néhány jellegzetes alföldi település jelenléte miatt neveztünk „alföldinek” (Kecskemét, Cegléd, Abony stb.). Ez főleg a szolgák jelentős aránya és a háztartások kisebb mérete terén különbözik Faragó Tamás „határvidéki” típusától. Az alföldön előfordult ezenkívül több egyedi variáció, amelyekre a szolgák igen magas aránya, emellett változatos házassági kor és a háztartások bonyolultságának különböző foka volt jellemző.⁷¹

A négy fő településcsoportot térképen ábrázolva (Függelék I.) a korán házassodó és az összetett háztartástípusban relatíve bővelkedő „keleti” típus részben a megye északi felén helyezkedik el. Ide sorolhatók a Vác–Gödöllői dombvidék magyar és szlovák lakosságú települései, a Tápíóvidék zömmel katolikus magyar falvai, vagy a Pilisi járás etnikailag kevert, többnyire délszláv lakosságot is magukba foglaló települései (Csepel, Csobánka, Szigetcsép). Német eredetű népesség itt csak Csepelen és Szigetcsépen található, ahol szerbekkel éltek együtt, valószínűleg ez a tényező adja „keleties” karakterüket. Egy másik jellegzetes színtere a korai házassodásnak, összetett háztartásformáknak a megye déli, dunamelléki része (Bátya, Bogyiszló, Sükösd), katolikus és református, magyar és kisebb részben délszláv eredetű népességgel. A „nyugati”, később házassodó, viszonylag jelentősebb szolganépességet magában foglaló, zömében nukleáris családostípus részben a pilisi oldalon, részben a Váci–Gödöllői dombvidéken helyezkedik el, mintegy beékelődve két „keleties” tömb közé, illetve a Duna mellett, Pesttől délre elszórtan található. Közöttük jellegzetes csoport a mezővárosoké (Szentendre, Vác, Visegrád, Dunavecse, Dunapataj, Solt, Ráckeve), mégpedig láthatóan földrajzi elhelyezkedésre, méretre, etnikai összetételre való tekintet nélkül. Itt újra megerősíthetjük a házassodás demográfiaja kapcsán mondottakat: a mezővárosok külön házassodási típust jelentenek, a „nyugatis”, városias mintát követik. A másik jellegzetes alkotóeleme e típusnak a Buda-környéki és a Pesttől délre lakó németesség, de bőven találunk itt szlovák vagy magyar falvakat is, a dombvidékről vagy az alföldről is. Az „alföldinek” nevezett típus jellegét valóban az említett nagy alföldi mezővárosok adják, de találunk itt falvakat is, vagy néhány települést a megye északi dombvidékéről. Földrajzilag, etnikailag ezt a klasztert sem lehet egységesnek nevezni. Az „átmeneti” típus elszórtan helyezkedik el, a megye mind a négy 18. századi járásában, és mindhárom jellegzetes földrajzi közegében (alföld, Duna menti terület, dombvidék) megtalálhatjuk néhány képviselőjét.

A klaszterek etnikai összetételét nem tudtuk a népesség pontos nemzetiségi szerinti megoszlásával bemutatni. Az erre vonatkozó adatok híján a beszélt nyelvre vonatkozó feljegyzések alapján soroltuk a településeket egyik vagy másik etnikai csoportba.⁷² Így a 3. ábra sem a klaszterek népességének nemzetiségi

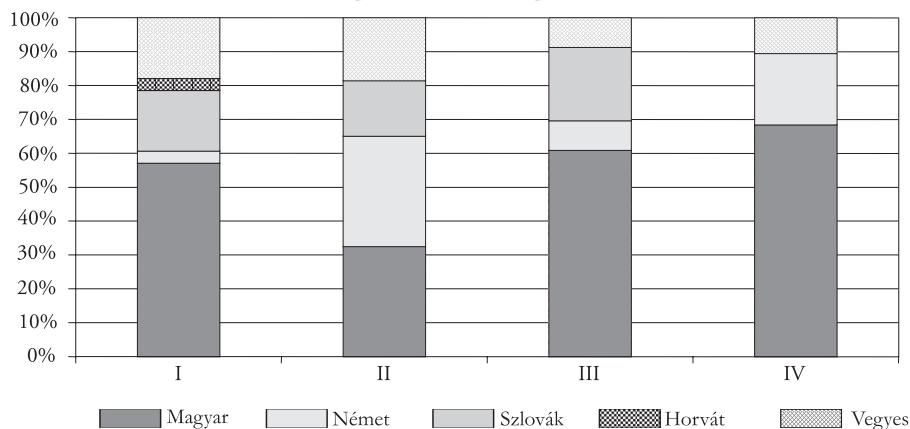
⁷¹ Őri 2003: 274–275. és Őri 2004: 229–230.

⁷² Az adatok forrása: Szasztkóné 1988.

megoszlását, hanem a klaszterbe tartozó települések etnikai csoportok szerinti megoszlását mutatja. A kép itt sem egyértelmű, egyik házasodási alaptípus sem köthető egyértelműen egyik vagy másik etnikai csoporthoz. A szlovák települések aránya mindegyik csoportban hasonló, a német települések zöme a „nyugatias” csoportba tartozik, itt a vegyes településeken is jelentős a németek aránya, és itt található a legkevesebb magyar falu. A „keleti” típusba magyarok, szlovákok és délszlávok tartoznak, a vegyes településeken is jelentős a szerbek, horvátok aránya. Az átmeneti típusba szinte kizárólag magyarok és szlovákok tartoznak. Bár igaz az a megállapítás, hogy a házasodás típusait nem lehet kizárólagosan leírni az etnikai jellemzők alapján, egyik vagy másik etnikai csoportot lehet kötni a házasodás, háztartáskialakítás jellegzetes mintáihoz: a németek a korán házasodó, nukleáris csoportos típushoz, a délszlávok a korán házasodó, bonyolultabb háztartásformákhoz kapcsolhatók, a magyarok és szlovákok pedig átmeneti helyet foglalnak el.

3. ábra

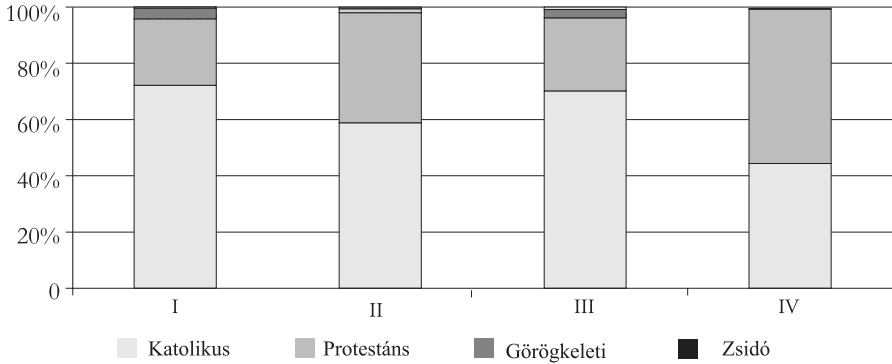
A klaszterekbe tartozó települések etnikai csoportok szerint, 1774–1785.

A *Conscriptio Animarum* alapján ismerjük a klaszterek népességének felekezeti összetételét. A kép itt sem mond túl sokat, a görögkeletiek inkább az I. klaszterhez kötődnek („keleties” típus), a II. klaszterben csak Szentendre és Ráckeve révén szerepelnek. Feltűnő még, hogy a „keleties” klaszter inkább katolikus, és a „nyugatiasban” viszont magasabb a protestánsok aránya.

4. ábra

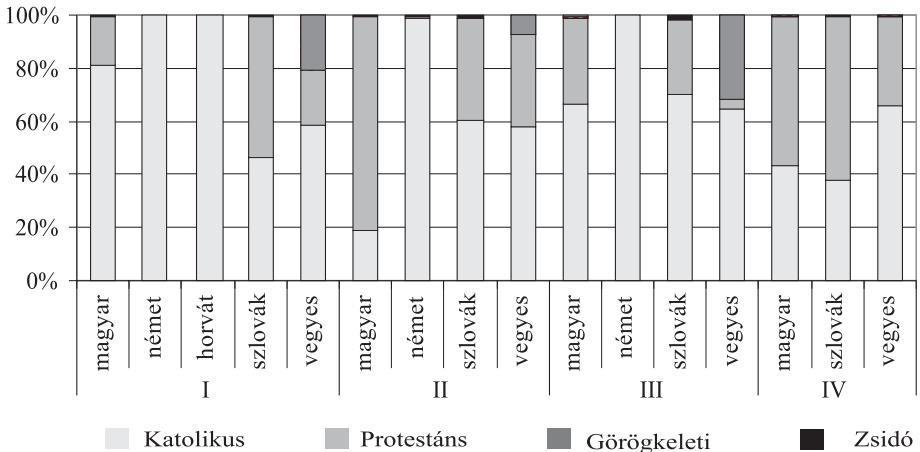
A klaszterek népességének felekezeti összetétele, 1774–1785.

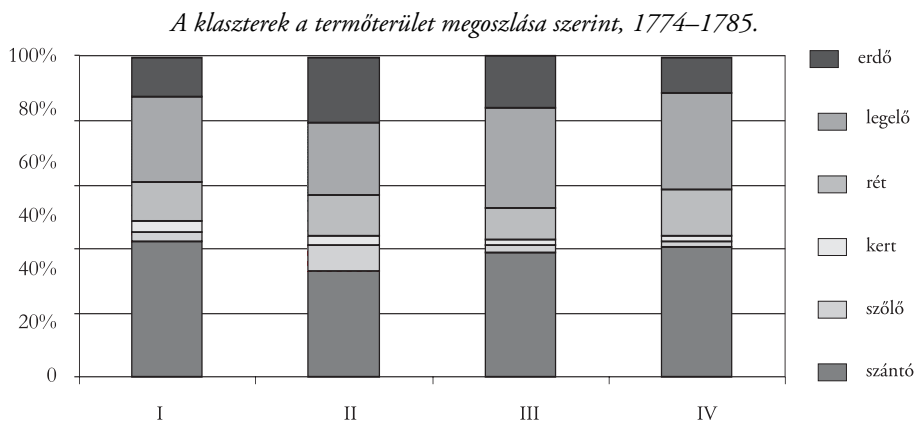
Szemléletesebb az 5. ábra, amely a klaszterekbe tartozó településeket etnikai csoport szerint és ezen belül a népesség felekezeti megoszlása szerint mutatja be. A német falvak minden klaszterben – a megye német lakosságához hasonlóan – római katolikusok, a szlovákok minden klaszterben – bár különböző arányban – etnikailag keverték (katolikusok és evangélikusok). Fontos az etnikailag kevert típusban a görögkeletiek jelenléte, elsősorban a korán házasodó I. és III. klaszterben. A magyarokkal kapcsolatban viszont fontos megemlíteni, hogy a később házasodó, „nyugatias” típusban 80%-os a reformátusok aránya. Így körvonalázódik a relatíve később házasodó, jelentős szolgatartást mutató, zömében nukleáris családi háztartásokban élő népesség karaktere: mezővárosiak, németek, református magyarok.

5. ábra

A klaszterek népessége nemzetiség és vallás szerint, 1774–1785.

6. ábra

Forrás: Az 1789. évi kataszteri felmérés (Szaskóné 1988.)

Az 1789. évi kataszteri felmérés Pest megyei községsoros adatai lehetővé teszik a házasodási klaszterek gazdálkodás szempontjából való vizsgálatát. A termőterület megoszlása művelési ágak szerint ugyan csak nagyon hozzávetőleges információt nyújt a gazdálkodásról, de ezen az elemzési szinten, ekkora adatmennyiséggel dolgozva be kell érünk ennyivel. A másik probléma az, hogy nem tudjuk, hogy a gazdálkodási viszonyok közvetlenül hatottak-e a házasodás, háztartáskialakítás szokásaira, vagy közvetetten, az általuk kialakított sajátos társadalmi viszonyokon keresztül, vagy esetleg a két tényező között nincs is ok-okozati összefüggés, hanem például a betelepítés által létrejött etnokulturális viszonyok vagy településtípus a lényeg, a gazdálkodás a földrajzi viszonyokkal függ össze. Ez esetben viszont a háztartásszerkezetet, házasodást meghatározó etnikai viszonyok véletlenszerűen kapcsolódnak a gazdálkodáshoz: a migráció, a török kori pusztulás stb. a kiindulópont, ahonnan a nemzetiség és gazdálkodás kapcsolatát meg lehet érteni. Mindez az etnikai-felekezeti megoszlás vizsgálatára is igaz, akárcsak ott, a jelen esetben is együttes előfordulásokat ragadhatunk csak meg.

A II., későn házasodó klaszterben a legváltozatosabb a kép: itt a legkisebb a szántók szerepe, és itt kap nagyobb szerepet a szőlőtermelés és az erdőgazdálkodás. De még egyszer hangsúlyozzuk: az egybeesés házasodás és gazdálkodás között lehet véletlenszerű, vagy alapulhat nagyon áttételes összefüggésen, a későn házasodó, nukleáris családban élő németeket telepíthették éppen az említett megélhetési forrásokat kínáló földrajzi környezetbe. A másik három klaszter között a különbségek olyan minimálisak, hogy nem állíthatjuk azt, hogy például az összetett háztartásformák, csekély mértékű szolgáltartás a szántóföldi műveléshez, a fiatal házasodás együtt a nagyobb szolgáltartással, nukleáris családos háztartások nagyobb hányadával a külterjes alföldi állattenyésztéshez kapcsolódna. Minden házasodási alaptípusnak nyilvánvalóan több helyszíne van, mindegyik igen változatos etnikai, felekezeti, gazdálkodási viszonyok között lelhető fel. A házasodás, háztartáskialakítás

18. századi viszonyait vizsgálva az etnokulturális jellemzőknek és a mezőváros, falu közötti különbségnek lehet a leginkább meghatározó szerepe.

Az 1890-es népszámlálás községsoros adatai alapján is elvégeztük a települések csoportba sorolását. A klaszterelemzésnél nem használhattuk a házasságkötés életkorát, ezt csak a családi állapot korcsoportos adataival tudtuk megközelíteni. A népszámlálás alapján viszont beépíthettük az elemzésbe a 41–50 éves korosztály nőtlen-hajadon népességének az arányát mint szintén fontos tipizálási tényezőt, valamint használhattuk a női családfők és a családokban élő egyéb (nem rokon) személyek arányszámait, valamint az elváltak arányát a házásokhoz viszonyítva.

8. táblázat

A háztartáskialakítás és házasodás alaptípusai, Pest-Pilis-Solt Kiskun megye, 1890

		1 (átmeneti2)	2 (korai)	3 (átmenet1)	4 (kései)
Fő/háztartás		4,4	4,6	4,7	4,2
Házias férfi/háztartás		0,9	1,0	0,9	0,8
Háziasok %, 16–20 éves	férfi	0,6	5,3	0,7	0,5
	nő	24,3	33,2	18,5	13,7
Háziasok %, 21–25 éves	férfi	32,9	54,7	32,6	24,0
	nő	79,2	85,8	71,8	60,3
Háziasok %, 26–30 éves	férfi	83,3	89,8	84,3	73,7
	nő	90,0	90,1	91,1	82,8
Nőtlenek, hajadonok %, 41–50 éves	férfi	3,5	2,3	2,9	8,2
	nő	3,0	2,6	4,0	5,2
Elváltak/100 házias	férfi	0,2	0,1	0,0	0,2
	nő	0,2	0,1	0,0	0,3
Női családfők/háztartás		0,1	0,1	0,1	0,1
Nem rokon/háztartás		0,2	0,2	0,2	0,3
N		87	47	45	21

Forrás: KSH Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1890. évi népszámlálásának községsoros adatai

Az elemzés eredményeként itt is négy alaptípust kaptunk. A két szélső pólust a 2. (korai háziasodás) és a 4. (késői háziasodás, nem háziasodók relatíve magas aránya) klaszterek jelentik. A 4. klaszterben („nyugatias” típus) igen ritka a 20 év alatti háziasodás, a nők többsége huszonéves korában, a férfiak pedig elsősorban 25 éves koruk után háziasodnak. Itt különösen a férfiaknál magas a nőtlenek (soha meg nem háziasodottak) aránya. Különbségek mutatkoznak a háztartásszerkezetben is, mindkét klaszterben az egyszerű, nukleáris család típus dominanciáját feltételezhetjük, de a 4. klaszterben a leggyakoribb a nem családos háztartások (egyedülálló, töredék családok) aránya. Ennek megfelelően itt a legkisebbek a háztartások is. Egyéb változóinkban (elváltak, női családfők, nem rokonok aránya) nem látunk lényeges különbségeket. Az 1. és a 3. klaszter átme-

netet jelent a 2. és a 4. között, a házasodás életkora alapján megítélésünk szerint az 1. a 2.-hoz, a 3. a 4.-hez áll közelebb.

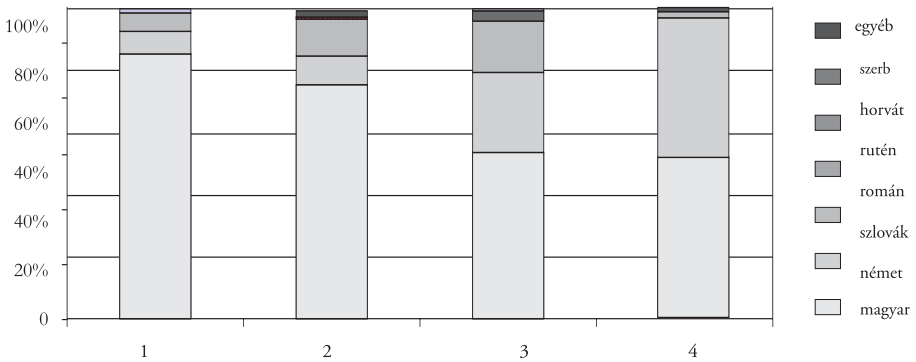
A négy alaptípus földrajzi elhelyezkedése néhány szempontból hasonlít a 18. századira (Függelék II. térkép). A korai házasodás színtere itt is elsősorban a Tápióvidék és az azt nyugatról határoló dombvidék, illetve a megye déli, Duna mentén elterülő része. Ugyanakkor ezek nagyobb összefüggő tömböket jelentenek, mint a 18. századi „keleti” házasodási típus. Hasonlóan találunk néhány elszórt példát a megye északi részén és a Csepel-szigeten. A késői házasodás legfontosabb területe a főváros környéke, főleg annak északi, nyugati és déli oldala, ezenkívül a Dunakanyar és a Szentendrei-sziget, Csepel-sziget, a dombvidék, az alföld, a Duna melléke is kínál néhány példát. Vannak egybeesések a 18. századi és a 19. századi viszonyok között: egyaránt a „nyugatias”, illetve későn házasodó csoportba tartozik néhány mezőváros (Visegrád, Gödöllő, Ráckeve), vagy néhány főváros környéki német falu (Békásmegyér, Pesthidegkút, Budafok, Soroksár, Piliscsaba). Tehát megint a németek és a mezővárosi népesség. Továbbá néhány település, amely a 18. században „nyugatias, 1890-ben az „átmenet1” kategóriába tartozik: Dunabogdány, Pilisszentlászló, Törökbálint, Sződ. Ugyanakkor néhány, a 18. században a „nyugatias” típusba tartozó település (pl. Dunavecse, Solt, Dunapataj mezővárosok, Ócsa, Ókésce) inkább a korai házasodáshoz kerültek közel („átmenet2”) a 19. századi változások során. Csepel pedig, amelynek döntően német és kisebb részben szerb népessége a 18. században még korán házasodó „keleties” típusú volt, 1890-re átkerült a későn házasodó, „elővárosi” típusba. Van tehát folytonosság a házasodás, háztartáskialakítás térszerkezetében a 19. századi változások ellenére: a megye észak-keleti és déli része inkább a korai házasodással, az összetettebb háztartásformák nagyobb arányával jellemezhető mindkét időpontban, míg a késői házasodás, nukleáris családformák a főváros környéki németeket és a mezővárosi népességet jellemzi. Főleg az utóbbiaknál azonban vannak elmozdulások: elsősorban a megye déli, Duna melléki részén néhány mezőváros átkerül a fiatalon házasodó csoportba, a 19. században a házasodási életkor kitolódása ezeket a településeket kevésbé érintette. Az alföld túlnyomó része mindkét időpontban inkább a korai házasodással jellemezhető. Feltűnik viszont egy új jelenség: a főváros környéki modernizáció, iparosodás, elővárosi fejlődés kialakít tipikus elővárosokat, amelyekre a késői házasodás és a nem házasodók magasabb aránya jellemző (Újpest, Kispest). Ez a modernizációs jelenség átalakíthatja egy-egy település házasodási szokásait (Csepel).

A relatíve kései házasodásnak, „nyugatias” vonásoknak több alaptípusa van tehát a 18–19. században. Ilyen a mezővárosi népesség, itt azonban a 19. századi változások a házasodás terén nem mindenhol jelentkeznek egyenlő mértékben, és ez néhány esetben kategóriaváltást eredményez. Idetartoznak emellett a német települések, amelyek többnyire őrzik házasodási szokásaikat, illetve az elővárosok, amelyek között vannak hagyományosan későn házasodó német települések (Békásmegyér, Hidegkút, Budafok, Soroksár) és újonnan benépesülők (Újpest, Kispest), illetve házasodási szokásaikat fokozottan megváltoztatók (Csepel).

Az etnikulturális jellemzők, a városi-mezővárosi jelleg mellé belép tehát egy új faktor, az iparosodás – migráció – elővárosi fejlődés. Néhány esetben a főváros közvetlen szomszédságában ezek együtt jelentkezhettek, jelen lehet egy régi etnikulturális hagyomány a házasodás, háztartáskialakítás terén, amelyre ráépülhet, amelyet megerősíthet, de néha meg is változtathat a 19. századi elővárosi fejlődés. Fontos lehet az is, hogy ez az egységesnek látszó házasodási szokásrendszer komoly különbségeket is rejthet: néhány új iparosodó előváros esetében (Újpest, Kispest, Csepel) a nem házasodók magas aránya valószínűleg nem az etnikulturális hagyományból fakadó demográfiai stratégia része (melynek célja a különben magas házas termékenységű korlátok között tartása), hanem a munkaerő-szükséglet kiváltotta migráció terméke.

7. ábra

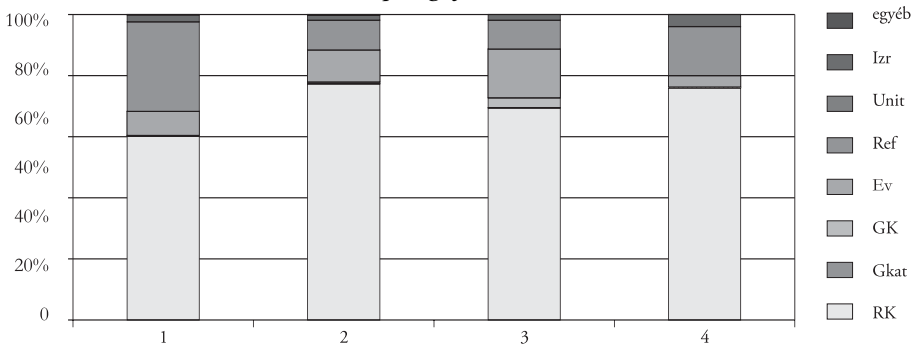
A klaszterek népessége nemzetiség szerint, 1900.

Forrás: Népszámlálás 1900.

8. ábra

A klaszterek népessége felekezet szerint, 1900.

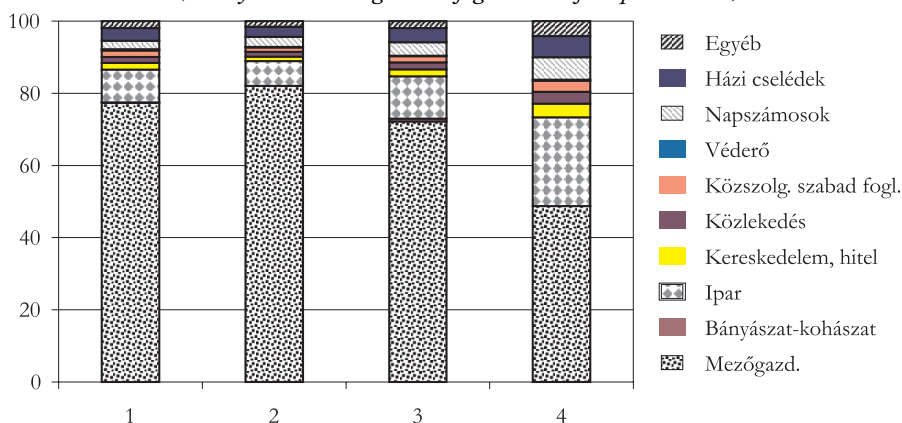
Forrás: Népszámlálás 1900.

Az 1900. évi népszámlálás már feldolgozott adatai alapján vizsgáljuk a klaszterek népességét nemzetiség szerint. Az eredmény illeszkedik a 18. századra vonatkozó eredményekhez. A későn házasodó 4. klaszterben itt is a legnagyobb a németek aránya, ezt követi a hozzá közelebb álló 3. klaszter („átmenet1”), míg a korán házasodó kategóriákban elenyésző a németek aránya.

A felekezeti megoszlást vizsgálva itt is megállapítható, hogy a későn házasodó 4. klaszterben viszonylag jelentős a reformátusok aránya, de nyilvánvaló, hogy csak a reformátusok egy részére jellemző ez a magatartásforma. A 18. századdal ellentétben itt már minden klaszterben érzékelhető az izraeliták jelenléte, de nem meglepetés, hogy arányuk a 4. klaszterben a legmagasabb.

9. ábra

*A klaszterek népessége foglalkozás szerint, 1900
(a kenyérkeresők megoszlása foglalkozási főcsoport szerint)*

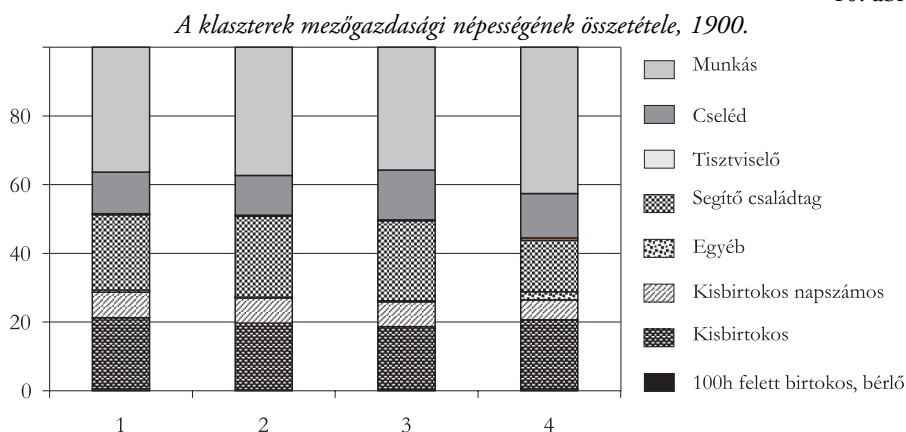

Forrás: Népszámlálás 1900.

A klaszterek foglalkozási összetétele igen sokatmondó. A házasodási szokások lényegében a mezőgazdasági népesség arányával függnek össze: minél nagyobb a mezőgazdasági népesség aránya, annál inkább a fiatal házasodás jellemző az adott népességre. A később házasodó 4. klaszterben a legnagyobb az iparforgalmi népesség, a napszámosok és házi cselédek aránya, mindez az átalakuló, városiasodó társadalmi struktúrát jelzi. A döntő faktor itt nyilvánvalóan a főváros közelsége, illetve jó néhány esetben az elővárosi fejlődés. Természetesen itt is jelentős különbségek adódnak: a főváros környéki német falvak még jelentős mértékben őrzik mezőgazdasági jellegüket (Békásmegyér, Pesthidegkút, Budafok, Soroksár), itt a házasodási szokások mögött jelentős lehet az etnokulturális hagyomány szerepe, míg Újpest, Csepel vagy Kispest már elsősorban iparosodott elővárosok. Tehát a relatíve késői házasodás terepe a német falvak nagyobb és a mezővárosi népesség egy része, illetve az iparosodó elővárosok.

Vizsgálhatjuk külön a mezőgazdasági népesség megoszlását is, de itt a klaszterek között gyakorlatilag semmi különbséget nem találunk (10. ábra). Ezzel tehát nem tudjuk megmagyarázni az 1–3. klaszterek közötti különbségeket, ami – tekintve a relatíve csekély differenciákat – természetesnek tűnik. Így tehát egy szempont tűnik fontosnak: a 4. klaszter (a relatíve későn házasodó, jelentős mértékben nem házasodó népesség) elkülönülése, ami a fentiek értelmében etno-kulturális háttérhez, településtípushoz, iparosodáshoz, elővárossá váláshoz kapcsolódik. Ezek a faktorok azonban – az utolsó kivételével – nem kizárólagosak, a mezővárosiak vagy a németek nem mind tartoznak ide, és ide is tartoznak más nemzetiségű és más településtípusban élő közösségek.

10. ábra

Forrás: Népszámlálás 1900.

Végül azt próbáljuk elemezni, hogy a feltárt házasodási szokások hogyan kapcsolódnak össze más demográfiai jelenséggel, nevezetesen a termékenységgel. Felfedezhető-e valamely komplex demográfiai rendszer megléte a századforduló környékén, amelynek a házasodási szokások és a termékenység egymást kiegészítő, feltételező elemei.

Ehhez a Pílisi felső járás 1900. évi már feldolgozott községsoros adatait, valamint a születési adatsorokat használtuk. Ezek alapján számítottuk ki az ún. princetoni arányszámokat: I^f = általános termékenységi arányszám, I^g = házas termékenységi arányszám, I^m = nupcialitás arányszáma.⁷³ A következőkben azt

⁷³ Az általános vagy a házas termékenység princetoni arányszáma azt fejezi ki, hogy ezek a lényegében korlátozás nélküli hutterita házas termékenységnek hányad részét teszik ki. A nupcialitás indexe a 15–49 éves házas nők arányát mutatja a hasonló korú nők teljes számához viszonyítva. Részletesen lásd Dányi 1991: 188–189. A házas termékenység értékei becsültek. Csak a születések községenkénti számát ismerjük (Klinger 1974–1982.), a törvényes születések számát a törvénytelen születések 1901 és 1910 közötti átlagértékei alapján számoltuk ki (Népmozgalom 1901–1910.). A felhasznált születésszámok egy kilencéves periódus átlagértékei (1896–1904).

vizsgáljuk, hogy a klaszterenként (a házasodási szokások alaptípusai szerint) csoportosított településeken milyen termékenységi stratégiák figyelhetők meg (9. táblázat).

A 4. klaszterben (késői házasodás, nem házasodók magas aránya) főleg német településeket találunk, Piliscsaba is részben német ajkú, míg Tótfalu magyar falu. Minden esetben a termékenység szintjének tudatos szabályozását látjuk, de míg ez a német falvakban a házasodás korlátozásával történt (késői házasodás, nem házasodás), addig Tótfalun inkább, vagy emellett a házas termékenység korlátozását gyakorolták, bár a házasodás itt is relatíve késői a megye többi részéhez képest. Ez a járás területén kifejezetten alacsony általános termékenységi szintet eredményezett, amely alacsonyabb a klaszterbeli német települések termékenységi szintjénél. A német–szlovák Piliscsaba mintegy átmenetet képez a klaszteren belül. A 2. klaszterbe egy település tartozik, a katolikus szlovák Pilisszántó, ahol a nupcialitás szintje a legmagasabbak között van (korai házasságkötés, házasodás relatíve teljeskörűsége), és a házas termékenység is magasnak számít, noha nem éri el a legtermékenyebb német falvak értékeit, a születéskorlátozás elterjedtségéről itt nem beszélhetünk. Itt a korai és teljes körű házasság korlátozás nélküli termékenységgel kapcsolódik össze, amely magas általános termékenységi szintet eredményez. Az 1. klaszterben Vörösvár és Kisoroszi népessége hasonlóan viselkedik, az etnikai különbségek ellenére, míg Pomáz és Szigetmonostor inkább Tótfalura emlékeztet e téren. Itt a házas termékenység korlátozása mellett a nupcialitás is visszafogott. Végül a 3. klaszterben háromféle demográfiai viselkedést tapasztalhatunk: korlátozás nélküli házas termékenységet és nupcialitást (Dunabogdány, Solymár, Pilisszentkereszt, Pilisszentlászló), a nupcialitás visszafogását magas házas termékenység mellett (Nagykovácsi, Pilisszentiván, de többé-kevésbé Budakalász és Csobánka is), míg Pócsmegyerre a magas nupcialitás és az erősen születéskorlátozó magatartás jellemző.

Ezek alapján háromféle termékenységi stratégiát azonosíthatunk: 1) a korlátozás nélkülit, amely előfordul a korán házasodó klaszterben és az átmeneti csoportokban is, 2) a termékenységet a házasodási szokásokon keresztül szabályozó közösségeket, főleg, de nem kizárólagosan német települések a későn házasodó és az átmeneti csoportokban, és 3) a hangsúlyt elsősorban a házas termékenység korlátozására helyezőkét, akik szintén a későn házasodó és az átmeneti csoportokban, elsősorban a legalább részben református magyar falvak között találhatóak. Mindebből az is következik, hogy a házasodási szokások egy összetett demográfiai viselkedésnek csak egy elemét jelentik. Elemzésünk, amely a házasodási szokások alapján csoportosította a településeket, a szélső pólusokat elég jól elkülönítette, de az átmeneti csoportok minden téren vegyesek, nehezen leírhatóak. Végül a hasonló házasodási szokások többféle demográfiai rendszernek képezhetik részét, amelynek okait, konkrét működését csak komplex társadalomtörténeti mikroelemzéssel lehet feltárni.

9. táblázat

A princetoni indexek értékei klaszterenként a Pilisi felső járás településein, 1900.

Klaszter	Település	I ^f	I ^g	I ^m
4.	Pilisborosjenő	0,64	0,95	0,66
4.	Pesthidegkút	0,54	0,91	0,49
4.	Békásmegyer	0,50	0,76	0,58
4.	Piliscsaba	0,48	0,66	0,67
4.	Üröm	0,49	0,72	0,63
4.	Visegrád	0,48	0,71	0,62
4.	Tahitótfalu	0,40	0,52	0,72
3.	Dunabogdány	0,54	0,74	0,69
3.	Nagykovácsi	0,54	0,85	0,63
3.	Solymár	0,57	0,74	0,71
3.	Pilisszentiván	0,56	0,83	0,61
3.	Pilisszentkereszt	0,62	0,77	0,73
3.	Pilisszentlászló	0,59	0,76	0,78
3.	Pócsmegyer	0,33	0,40	0,71
3.	Csobánka	0,52	0,67	0,64
3.	Budakalász	0,45	0,66	0,62
1.	Kisoroszi	0,55	0,71	0,75
1.	Pilisvörösvár	0,57	0,76	0,70
1.	Pomáz	0,40	0,56	0,65
1.	Szigetmonostor	0,40	0,54	0,64
2.	Pilisszántó	0,57	0,77	0,70

Forrás: Az 1900. évi népszámlálás községsoros adatai, Klinger 1974–82. alapján számítva

ÖSSZEZÉS

A tanulmány a házasodás demográfiáját és a háztartásméret- és szerkezet néhány alapvonását vizsgálta Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben és 1890-ben. Először külön vizsgáltuk a házasodás és a háztartásszerkezet kérdését, elsősorban a két időmetszet közötti változásokra helyezve a hangsúlyt. Majd a Hajnal-modell szempontjából meghatározó, adatainkból előállítható változókat együttesen vizsgálva, klaszteranalízissel próbáltuk a házasodási és háztartáskialakítási szokások térszerkezetét rekonstruálni a két elemzett időpontra.

A házasodás kapcsán megállapíthattuk, hogy a házasságkötés intenzitása az országos trendnek megfelelően itt is csökkent hosszú távon, miközben rövid időtartamon belül a házasságkötések száma erős ingadozást mutatott. A rövid távú mozgás a 19. század első felében összefüggésbe hozható a szintén rövid távú gaz-

dasági mozgásokkal, amelyeket a gabonaárak változásaival próbáltunk mérhetővé tenni. A kapcsolat azonban itt is gyenge, és a 19. század közepétől lényegében eltűnik. Az első házasságkötés életkora a megyében alacsony, a Hajnal-modell jellegzetes, „keleti” házasodási mintáját látszik követni. Ugyanakkor már a 18. században tapasztalunk kivételeket, elsősorban a német nemzetiségű települések és a mezővárosok, valamint különösen a férfiak házasodása tér el az átlagtól. A 19. században a házasodás életkora emelkedett, elsősorban a férfiak és a városok esetében, a 19. század végén a városi férfiak inkább nyugat-európai házasodási életkorokat produkálnak. A nem házasodók arányában is főleg a városok mutatnak magasabb arányokat. A házasságkötések havi megoszlása még 1890-ben is a főleg katolikus egyházi előírásokat és a mezőgazdasági munka ritmusát követte, ettől jellemzően csak Budapest tért el, magasabb nyári házasságkötési intenzitásával.

A háztartásméret- és háztartásszerkezet vizsgálatát megnehezítette a makroszinten alkalmazható nyers mutatók használata, illetve a 18. és 19. századi népszámlálások eltérő háztartásfogalom-használata, ami az időbeli változások vizsgálatát lényegében lehetetlenné tette. Annyi mégis elmondható, hogy a 19. század végére a háztartások mérete csökkent, szerkezetük egyszerűsödött, növekedett – különösen a városokban és Budapest környékén – az egyedülállók és a nem házas páros családi háztartások aránya. Az azonban nem világos, hogy ebben mekkora része volt az összeírói gyakorlat változásának. A háztartások többsége a 18. század második felében is nukleáris családra épült, vagy más, dinamikus megközelítéssel, a családi életciklus leghosszabb szakaszát a nukleáris családban élés jelenthette. Elég élesen elvált egymástól két etnokulturális hátterű szélsőség: a korán házasodó, bonyolultabb összetételű háztartásokban élő délszláv közösségek, és a későn házasodó nukleáris családi háztartásokban élő német települések népessége. Az etnikai tényező szerepe azonban nem világos, különösen a magyarok és szlovákok esetében mindkét modellre találunk példákat. A mezővárosi népesség itt is külön típust alkot, a később házasodó, nukleáris családok „nyugati” mintára példa.

A klaszterelemzés mindkét időpontra négy-négy házasodási, háztartáskialakítási alaptípust különített el. Az eredmény teljesen egybevág a korábbi elemzések tapasztalataival. Jól elkülönülnek a szélső pólusok, a Hajnal-modellnek megfelelő „keleti” és „nyugati” házasodási minták, de mindkét esetben találunk köztes, átmeneti típusokat is. Ugyan van etnokulturális faktor is az alaptípusok elkülönülésében, a németek nem házasodnak korán és nem élnek összetett háztartásformákban, és fordítva, a délszlávokra nem jellemző a késői házasodás, és nagyobb a több családmagos háztartások gyakorisága, de ez a kulturális, mentalitásbeli tényező gyenge, más szempontok is átszínezik, például a településtípus: a mezővárosok népessége etnikumtól függetlenül a „nyugatias” típushoz tartozik. Felekezeti téren nem látszanak erős differenciák az egyes faktorok között, az azonban fontos, hogy a „nyugatias” házasodási mintába tartozó magyarok a 18. században döntően a reformátusok közül kerülnek ki. A 19. században a „nyugatias” elemek, a késői házasodás, a nem házasodók magasabb

aránya a németek és a mezővárosok mellett jellemző lesz a főváros környéki településekre is. A hagyományos tényezők (etnikum és mezővárosi jelleg) mellett megjelenik mint új, a házasodási szokásokat alakító tényező, az iparosodás, az elővárosi fejlődés. Ennek következményei több esetben megfelelnek a korábbi etnokulturális hagyománynak, néha azonban megváltoztatják a házasodási, háztartáskialakítási szokásokat. Az új ipari elővárosokban azonban a pl. német falvakhoz hasonló házasodási szokások valószínűleg nem ugyanannak a demográfiai stratégiának a részét képezték, hanem migráció következményei voltak.

A különböző házasodási szokások a 19. század végén különböző termékenységi stratégiákhoz kapcsolódtak. A megye észak-nyugati részén a korán házasodó típusba tartozó településen nem tapasztaljuk a termékenység korlátozását, a későn házasodó csoportban azonban jelen van két eltérő termékenységgkorlátozó stratégia: a német falvakban a korlátozás nélküli házas termékenység és a házasodás korlátok között tartása, amely megfelel a nyugat-európai hagyományoknak, míg a magyarok között a házas termékenység korlátozása és a házasodás lényegesen magasabb köre. Az átmeneti típusokban lényegében mindhárom viselkedésformára találunk példát.

Az eredmények azt mutatják, hogy a leegyszerűsítő dichotóm modell, amely Európát két házasodási mintára osztja, kevésbé tartható. Egyrészt a két minta között több átmeneti típus létezett, másrészt ezek etnokulturális értelmezése sem kielégítő. A 18–19. századi migráció ugyan összekever „keleti” és „nyugati” népeiségeket, és ezek demográfiai viselkedése sokszor eléggé különböző, ugyanakkor különböző etnikai csoportokba tartozó népeiségek is viselkedhetnek eléggé hasonlóan. Másrészt egyéb tényezők, a településforma, felekezeti, a migráció, a 19. század második felének iparosodási, urbanizációs folyamatai, szintén erősen befolyásolták a házasodási szokásokat. Ráadásul a házasodás csak egyik elemét jelenti a demográfiai viselkedésnek, az itt feltárt házasodási típusok különféle, racionálisan működő demográfiai stratégiák részét képezhették.

FORRÁSOK

Pest Megyei Levéltár (PML)

IV. 74/CC. IV. 1. Kat. szám: 432. *Conscriptio Animarum: Extractus Summarius, 1779.*

IV. 74/CC. III. 1–7. Kat. szám: 402–408. *Conscriptio Animarum, 1774–1776, 1778, 1781–1783.*

Központi Statisztikai Hivatal (KSH)

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1890. évi népszámlálásának községsoros adatai. KSH Népszámlálási Raktár. (A KSH Népszámlálási Főosztályán rögzített számítógépes fájl).

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1900. évi népszámlálásának községsoros adatai. KSH Népszámlálási Raktár. 1900. évi 11. tábla. Fontosabb demográfiai adatok, 16. doboz.

Árstatisztika 1913. *Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat* 44. Budapest, 1913. I. A gabonaneműek áralakulása a budapesti árú- és értéktözsden az 1867–1911. években. 2–6. II. A fontosabb termények és háztartási fogyasztási cikkek évi átlagárai az 1872–1910. években a kis forgalomban, a főbb piacokon, 206–247.

Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787.* KSH Könyvtár – Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest

Klinger, András et al. (szerk.) 1972–1984: *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. I–VIII.* KSH, Budapest

Körösi József 1873: A gabona ára 1791-től 1870-ig. In: *Pestvárosi Statisztikai Évkönyv. Első folyam.* (Sz. Kir. Pestvárosi Statisztikai Hivatalának Közleményei VII.) 227–262.

Népmozgalom 1890–1891. *A Magyar Korona Országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma.* (Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam, V.) Orsz. Magy. Kir. Stat. Hiv. Budapest, 1893.

Népmozgalom 1901–1910. *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként.* Budapest, 1913.

Népszámlálás 1890. *A Magyar Korona Országáiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. Általános népleírás,* Budapest, 1893.

Népszámlálás 1900. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. A népesség általános leírása községenként.* Budapest, 1902. *II. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest, 1904. *III. A népesség részletes leírása,* Budapest, 1907.

Népszámlálás 1910. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. Részletes demográfia.* Budapest, 1916.

Sebők László (összeáll.) 2005: *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.* Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest

Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) 1988: *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság.* KSH, Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

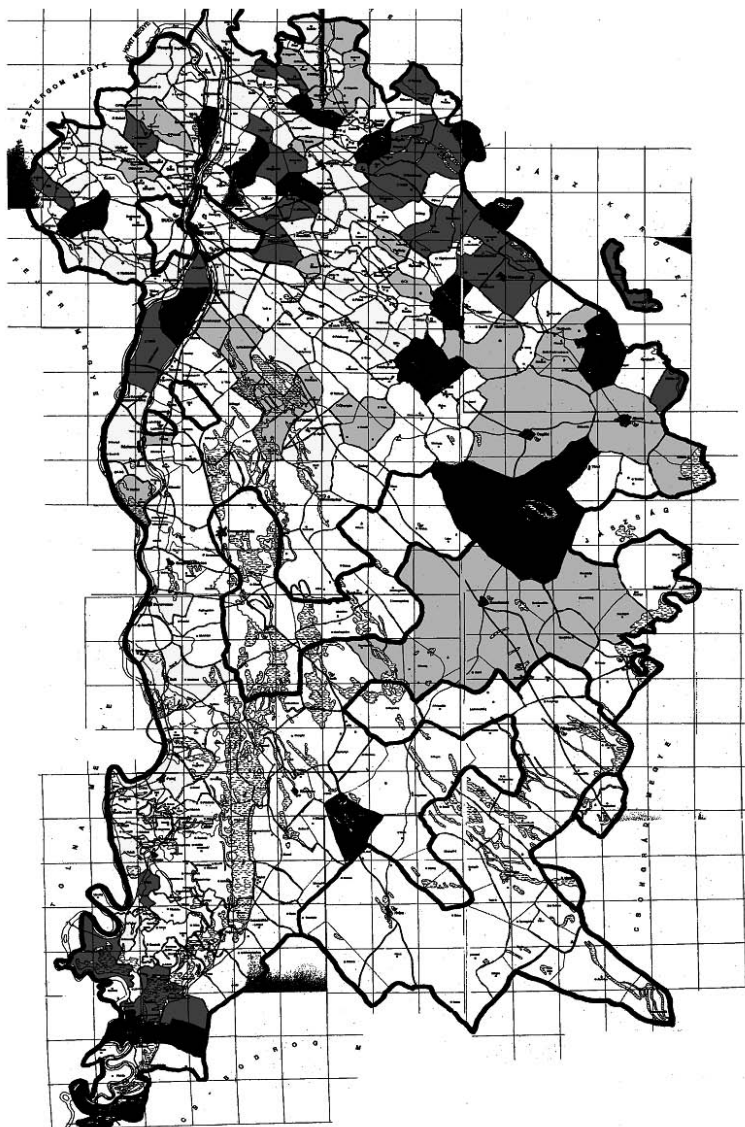
- Andorka Rudolf 1975: Paraszti családszervezet a 18–19. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia* 2–3. 340–367.
- Andorka Rudolf 1998: La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 427–439.
- Andorka Rudolf 2001: A család és a háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dél-dunántúli faluban. (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 147–180.
- Andorka Rudolf – Balázs-Kovács Sándor 2001: A háztartások jellemzőinek és azok változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisén, 1792–1804. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 229–248.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 2001: Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 181–228.
- Benda Gyula, 2002a: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalma, 1740–1849*. PhD-disszertáció, Kézirat
- Benda Gyula 2002b: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 3. 109–141.
- Bengtsson, Tommy 2004: Living Standards and Economic Stress. In: Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. (szerk.): *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press, Cambridge, Mass. – London, 27–59.
- Burguière, André 1972: De Malthus à Max Weber: le mariage tardif et l'esprit d'entreprise. *Annales ESC*. nov.-dec. 1128–1138.
- Burguière, André 1974: La démographie. In: Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (szerk.): *Faire de l'histoire. II*. Gallimard, Paris, 101–141.
- Burguière, André et alt. (szerk.) 1986: *Histoire de la famille 1–3*. Armand Colin, Paris
- Dányi Dezső 1977: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok SZÁM!* 5–104.
- Dányi Dezső 1991: Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 9. 187–231.
- Doveri, Andrea 2000: Land, Fertility and Family: a Selected Review of the Literature in Historical Demography. *Genus* 3–4. 19–59.
- Elter András 2002: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében, 1724–1895. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 3. 143–199.
- Faragó Tamás 1977: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. 105–214.

- Faragó Tamás 1985: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Budakörnyéki háztartások 1745 és 1770 között.* (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) KSH, Budapest
- Faragó Tamás 1997: Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* KSH, Budapest, 217–239.
- Faragó Tamás 2000a: Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–483.
- Faragó Tamás 2000b: Miskolc város népessége a 18. század eleje és a 19. század közepe között. In: Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847.* BAZ Megyei Levéltár, Miskolc, 151–272.
- Faragó Tamás 2001: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 2.* 19–63.
- Faragó Tamás 2002: II. József népszámlálása Borsod megyében. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 3.* 7–38.
- Fauve-Chamoux, Antoinette 1995: Les structures familiales en France aux XVIIe et XVIIIe siècles. In: Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire de la population française 2. De la renaissance à 1789.* Quadriga-PUF, Paris, 317–347.
- Fauve-Chamoux, Antoinette – Wall, Richard 1997: Nuptialité et famille. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique.* Fayard, Paris, 345–368.
- Granasztói György 1982: A polgári család a középkor végi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 4. 605–664.
- Hajnal, John 1965: European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. (szerk.): *Population in History.* Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John 1982: Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. *Population and Development Review* 3. 449–494.
- Hajnal, John 1983: Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. In: Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (szerk.): *Family Forms in Historic Europe.* Cambridge University Press, Cambridge – London etc. 65–104.
- Heilig Balázs 2000: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszardón a 19. század második felében. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 1.* 225–265.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családstruktúra változásának tükrében.* Osiris Kiadó, Budapest
- Kertzer, David I. – Barbagli, Marzio (szerk.) 2001: *The History of the European Family 1–3.* Yale University Press, New Haven – London
- Laslett, Peter – Wall, Richard (szerk.) 1972: *Household and Family in Past Time.* Cambridge University Press, Cambridge
- Livi-Bacci, Massimo 1998: *The Population of Europe. A History.* Blackwell, Oxford
- Marschalk, Peter – Dupâquier, Jacques 1998: La grande mutation de la population allemande. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914.* Fayard, Paris, 398–425.

- Melegh Attila 2000: *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 65.) KSH NKI, Budapest
- Melegh Attila 2002: *East/West Exclusions and Discourses on Population in the 20th century*. (Working Papers on Population, Family and Welfare 3.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest
- Osamu Saito 1996: Historical Demography: Achievements and Prospects. *Population Studies* 3. 537–553.
- Őri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) KSH NKI, Budapest
- Őri Péter 2004: Pest-Pilis-Solt vármegye történeti demográfiai irodalmának összefoglalása. Eredmények, lehetséges kutatási irányok. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 5. 193–242.
- Őri Péter 2005: Kiskunhalas népessége 1869-ben. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalásról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas, 269–292.
- Pozsgai Péter 2000: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 1. 166–224.
- Pozsgai Péter 2001a: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 2. 265–281.
- Pozsgai Péter 2001b: Család és háztartás. Magyarországi történeti demográfiai források fogalomhasználata a 16–19. században. *Demográfia* 44. 3–4. 332–346.
- Roehner, Bertrand Marie 1990: Corrélations entre fluctuations des prix et fluctuations démographiques. France, XIXe siècle. *Population* 2. 299–326.
- Thirring Gusztáv 1938: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest
- Thirring Lajos 1983: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész (1869–1910)*. KSH, Budapest

FÜGGELÉK I.

A házasodás, háztartáskialakítás alaptípusai, Pest-Pilis-Solt megye, 1774–1785.

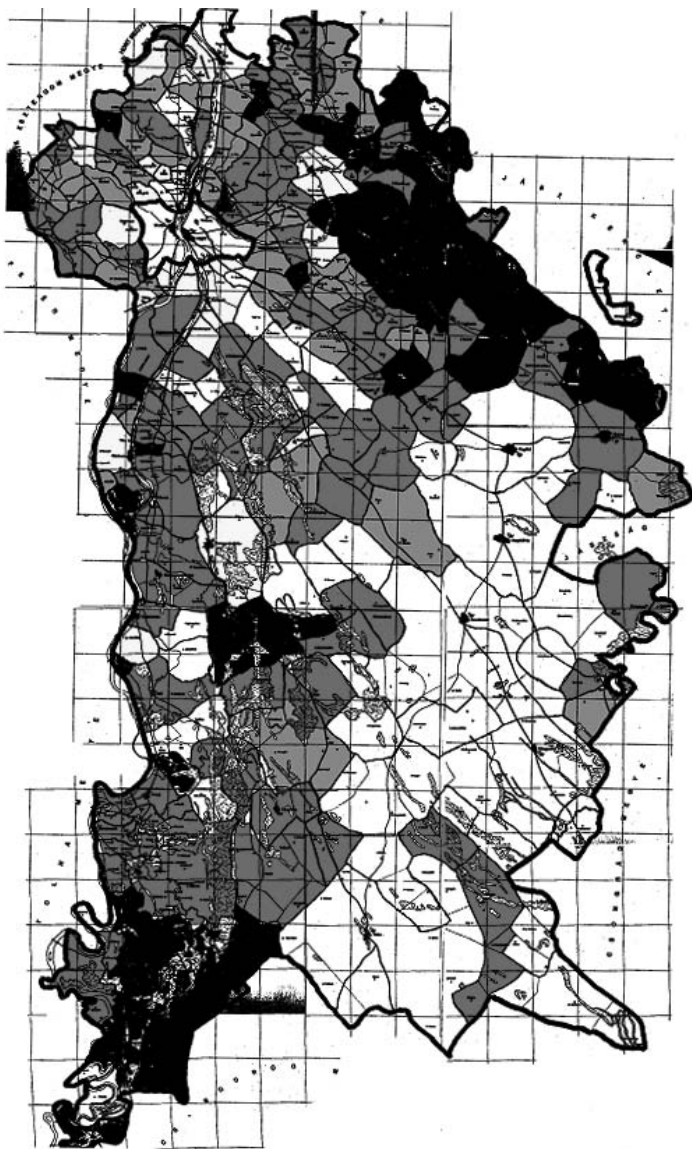

Alaptérkép: Szaszskóné 1988.

„Nyugati”
 „Keleti”
 „Alföldi”
 „Átmeneti”

FÜGGELÉK II.

A házasodás alaptípusai, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1890.

Alaptérkép: Szaszskóné 1988.

„Késői” „Átmeneti 1” „Átmeneti 2” „Korai”